

3696

OUTLINES
OF THE
HISTORY OF INDIA.

FOR THE USE OF
Students of Anglo-Vernacular Schools.

BY

J. F. MADAN.

Assistant Master, Elphinstone High School.

Second Edition

Registered under Act XXV. of 1867.

—•••—
Bombay:

PRINTED AT THE LITTON PRINTING PRESS,
1889.

Price Six Annas.

૩૮૧૭

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

પેહેલા ત્રણ અંગ્રેજી ધોરણ શિખતા
વિદ્યાર્થીઓને માટે.

રચનાર

જી. કે. માડન

એસીસ્ટન્ટ માસ્ટર,

એલફીન્સ્ટન હાઇ સ્કૂલ.

ખીચ્છ આવૃત્તિ.

મુદ્રણ:

રિપન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

૧૮૮૯.

કિંમત છ આના.

આ ચોપડી સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા એક્ટ પ્રમાણે રેજિસ્ટર કરી છે.

પ્રસ્તાવના.

અંગ્રેજી પેહેલા ત્રણ ધોરણના ઇતિહાસના વિષયને પરાંપર અનુસરતી કોઈપણ ચોપડી ગુજરાતી ભાષામાં ન હોવાથી શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓને ઘણી અડચણ પડતી આવી છે. આ અડચણ મટાડવાના હેતુથી આ નાનો ગ્રંથ રચ્યો છે, જે પુરતી સગવડ સાથે ધોરણોની મતલબ પાર પાડશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથમાં મોટા અને નાના બે જતના ટાઇપ વાપરેલા છે, તેમાં મોટા ટાઇપમાં છાપેલી ખીના પેહેલા ધોરણ શીખતા વિદ્યાર્થીઓને પુરતી થઈ પડશે. ખીજા અને ત્રીજા ધોરણમાં મોટા ટાઇપની આખરોની સાથે નાના ટાઇપમાં છાપેલી ખીના પણ જાણવાની જરૂર છે.

આ ગ્રંથની રચનામાં શિક્ષકોને કોઈપણ ખામી દેખાય, અથવા તેમાં કોઈ વધારો ઘટાડો કરવાની જરૂર માલમ પડે, તો રચનાર ઉપર તે લખી જણાવવાની મહેરબાની કરવી, જેથી ખીજા આવૃત્તિમાં ઘટતો ફેરફાર કરવાનું બની આવે.

જી. કે. માડન.

મુંબઈ, તા. ૧૦ મી જુન ૧૯૮૬

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રાચીન અને મધ્ય કાળ.

૧. હિંદુસ્તાન.—પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશના બે મુખ્ય ભાગ ઠરેલા છે:—(૧) હિમાલય પર્વતથી નર્મદા નદી સુધીનો દેશ (હિંદુસ્તાન); (૨) નર્મદા નદીની દક્ષિણે આવેલો મુલક (દખણ). આગલા વખતના હિંદુ ગ્રંથકર્તા નર્મદાની ઉત્તરે આવેલા દેશને ‘આર્યવર્ત’ કરીને લખી ગયા છે, કેમકે હાલના હિંદુઓના (તેમજ યુરોપીયન અને પારસીઓના) વડીલો ‘આર્ય’ નામથી ઓળખાતા હતા. અસલી ધરાનીઓના પુસ્તકમાં સિંધુ નદીને કાંઠે વસનારા લોકોને હિંદુ કરીને કહ્યા છે, તે ઉપરથી મુમલમાન લોકોએ નર્મદાની ઉત્તર તરફના દેશનું નામ હિંદુસ્તાન, અને ત્યાં વસતા આર્ય લોકોનું નામ હિંદુ કરીને આપ્યું એવું ધારવામાં આવે છે. હાલના વખતમાં દખણ સહિત આખા દેશને પણ હિંદુસ્તાન કહે છે.

૨. આર્ય લોકની હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારો.—ઘણા પ્રાચીન કાળમાં, આશરે ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર, આર્ય લોકની એક શાખા તેમના મધ્ય એશિયા માટેલાં રેઠાણામાંથી નિકળીને હિંદુકુશ પર્વતને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં પેઠી; અને પેઠેલાં પંજાબમાં વસ્તી કરી રહી. પંજાબની નદીઓને કાંઠે કેટલીક સદી સુધી રહ્યા પછી જ્યારે તેમની સંખ્યા અને બળ

ધણું વધ્યું, ત્યારે તેઓએ ગંગા નદીને કાંઠેના મુલકો ઉપર ચઢાઈ કરી; અને ત્યાંના મૂળવતનીઓને પર્વતો અને જંગલોમાં હાંકી કાઢીને તે ક્ષણવંત દેશના ધણી થઈ પડ્યા.

૩. અસલી હિંદુઓના ચાર વર્ગ—જેમ જેમ આર્ય લોકનાં રાજ્યો ખળવાત થતાં ગયાં, તેમ તેમ રાજ અને સરદારો જે પ્રથમથી ધર્મ શરૂ પણ ગણાતા હતા, તેઓ રકતેરકતે તેમની ધર્મ શરૂ તરીકેની કુરળો છોડતા ગયા. એથી બ્રાહ્મણોના જૂઠા વર્ગ ઉભો થયો; અને રાજ દાની કેહેવાવા લાગ્યા. રકતે રકતે બ્રાહ્મણોની સત્તા એટલીતો વધતી ગઈ, કે તેઓ રાજના વજર અને મુખ્ય સલાહકારો થયા, એટલું જ નહીં, પણ લોકો તરફથી રાજ કરતાં વધારે માન પામવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે આર્ય લોકોમાં ચાર મુખ્ય વર્ગ થયા; જે પ્રખ્યાત હિંદુ કાયદા-શાસ્ત્રી 'મનુ' ના પુસ્તકમાં જીવામાં આવે છે:—

૧. બ્રાહ્મણ એટલે ધર્મ શરૂનો વર્ગ.

૨. ક્ષત્રી એટલે રાજ અને લડવૈયાઓનો વર્ગ.

૩. વૈશ્ય એટલે ખેડૂત તથા ધંધાદારી અને કારીગરોનો વર્ગ.

૪. સુદ્ર એટલે હિંદુસ્તાનના અસલના મૂળ વતનીઓ તથા નોકરોનો વર્ગ.

૪. જૌધ ધર્મ.—દસરી સનની પૂર્વે જહી સદીમાં 'શકયમુની' અથવા 'ગૌતમ' નામનો પ્રખ્યાત ધર્મ શરૂ થઈ ગયો, જેણે પાછળથી 'બુદ્ધ' નામ ધારણ કીધું. તે અયોદ્યાની ઉત્તરે આવેલા એક મુલકના રાજાનો છોકરો હતો; પણ નાની ઉમરથીજ એનું ધ્યાન ધર્મ સંબંધી ખાખડોપર લાગું હતું. ત્રીશ વર્ષની ઉમરે તે ખાખડો મેહલ અને ખાચડી છોકરાં તજીને જંગલમાં સાધુ તરીકે જઈ રહ્યો, છ વર્ષ આ પ્રમાણે એકાંતવાસમાં જઈગી શૂન્ય પછી તેણે એક નવો ધર્મ રચ્યો, અને પોતાની પાકીની જઈગી તે ધર્મનો ફેલાવો કરવામાં શૂન્ય પછી. બુદ્ધે નાત જાતનો કાંઈપણ તકાવત રાખ્યા વગર સઘળાં માણસોને સરખાં ગણ્યાં. મરણ પછીનું સુખ માણસોના પોતાના કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે, અને તે સુખ દુનીઆની મોજ શોખનો ત્યાગ કીધાથી અને

સાચા અને પરોપકારી થયાથીજ મળશે, એવું તેણે શીખવ્યું. એના મરણ પછી એના ચેલાઓએ એના વચ્ચેના સંગ્રહ કર્યા; અને આ સાદો નીતિનો ધર્મ લોકને પસંદ પડવાથી તેનો ફેલાવો હિંદુસ્તાનમાં થયો જલદી થયો, તેથી એક હજાર વર્ષ સુધી બ્રાહ્મણોનો ધર્મ પડી ભાગ્યો. પાછળથી બ્રાહ્મણોનો દોર વધતો ગયો, અને ખૈદ ધર્મ રફતે રફતે હિંદુસ્તાનમાંથી નિકળી ગયો; એકે પટ્ટાશનાં દેશો ચીન, તિબેટ, ખરમા, સીયામ, અને સીલાનમાં તે આજ સુધી ટકી રહ્યો છે. પૃથ્વીની વસ્તીના ત્રીજા ભાગ કરતાં વધારે લોક હાલ ખૈદ ધર્મ પાળે છે.

૫. પરદેશી રાજાઓની સ્વારી.—૪૦ સં પૂર્વે ૫૨૧ માં ઇરાનના રાજા દરાયસે આફઘાનીસ્તાનને રસ્તે હિંદુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી, અને સિંધુ નદીને કાંઠેનો કેટલોક મુલક પોતાને તાબે કરીને પાછો ફર્યો.

ત્યાર પછી ૪૦ સં પૂર્વે ૩૨૭ માં મેસીડનના રાજા સીકંદરે ઇરાન જીતી લીધા પછી કાબુલને માર્ગે હિંદુસ્તાનપર સ્વારી કરી, અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો કેટલોક ભાગ જીતી લઈને તે પાછો ફર્યો. જોલમ નદીના કાંઠાપર પંજાબના એક પ્રાંતનો ‘પોરસ’ નામે રાજા સીકંદરની સામે થયો, પણ સીકંદરે તેને હરાવ્યો. પોરસની ખાલાહુરાથી ખુશી થઈને સીકંદરે તેનો મુલક સેને પાછો આપ્યો, અને પછી ‘મગધ’ પ્રાંત તાબે કરવાની ધારણાથી તે આગળ વધ્યો. સતલજ નદીથી આગળ વધવાને તેના સીપાઈઓએ ના પાડી, તેથી સીકંદરને સિંધ અને બલુચિસ્તાનને રસ્તે ઇરાન પાછું ફરવું પડ્યું. આ શુરો ખાદશાહ ૪૦ સં પૂર્વે ૩૨૩ માં ‘બેબીલન’ શહેરમાં મરણ પામ્યો.

સીકંદરના મરણ પછી તેના રાજ્યના ભાગો તેના સરદારોએ વેહેંચી લીધા, તેમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો જીતેલો મુલક ‘સેલ્યુકસ’ નામના સરદારના હાથમાં આવ્યો. ૪૦ સં પૂર્વે ૩૧૨ માં સેલ્યુકસે

મગધ પ્રાંત પર ચઢાઈ કરી, પણ મગધના રાજા 'ચંદ્રગુપ્ત' અને તેની વચ્ચે સલાહ થઈ, અને સેલ્યુકસે પોતાની છોકરીને ચંદ્રગુપ્ત સાથે પરણાવી.

૬. મગધનું રાજ્ય.—પ્રાચીન કાળમાં મગધનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં મૌર્ય ગણાતું હતું. ત્યાં 'નંદ' કુળના રાજા રાજા કરતા હતા, જેમની રાજધાની 'પાતલી પુત્ર' નામે નગર હતું, જેને હાલ પતના કેહે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૫ માં ચંદ્રગુપ્તે પાતલી પુત્ર નગરનો કબજો લઈને નંદ વંશના રાજ્યનો છોટો આણ્યો, અને મગધમાં મૌર્ય વંશ સ્થાપ્યું. એણે ૨૪ વર્ષ રાજ કર્યું. (ઇ. સ. પૂ. ૩૧૫-૨૯૧). એના પૌત્ર 'અસોક' ના અમલમાં જૌદ્ધ ધર્મ કનેજ શિવાય આખાં હિંદુસ્તાનમાં પાળવામાં આવ્યા. અસોકે ૪૦ વર્ષ રાજ કર્યું (ઇ. સ. પૂ. ૨૬૩-૨૨૧). અસોક પછી લગભગ ૧૦૦ વર્ષ સુધી મૌર્ય વંશની ચઢતી હિંદુસ્તાનમાં રહી; અને ત્યારપછી હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ભાગમાં મધ્ય એશિયામાંના 'સીધન' લોકે થોડોક વખત સુધી અમલ ચલાવ્યો. સીધન રાજાઓમાં 'કનીશ્ક' નામનો રાજા ઘણા ખળવાન થયો, જેના વખતમાં જૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો મધ્ય એશિયા અને ચીનમાં થયો (ઇ. સ. ૪૦).

વીક્રમ અને શાલીવાન—મૌર્ય વંશ અને સીધન લોકોની પડતી સાથે પ્રાક્ષણ અને જૌદ્ધ ધર્મ પાલનારા વચ્ચેનો જઘડો શરૂ થયો; અને તેજ વખતમાં હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મોટાં રજપુત રાજ્યો થયાં. આ રાજ્યોમાં 'અંધ' વંશનું રાજ્ય ઘણું ખળવાન ગણાતું હતું, જે ઉજ્જનના પ્રખ્યાત રાજા વીક્રમે ૪૭૬ સ. પૂર્વે પૃથ્વીમાં સ્થાપ્યું હતું, જે વરસથી એને નામનો સંવત શરૂ થયો. વીક્રમ રાજા ઘણા દયાળુ અને પરોપકારી હતા, અને એણે વિદ્યાને ઉત્તેજન આપીને લોકોની સ્થિતિ સુધારી.

દખણમાં ગોદાવરી નદીને કાંઠે પૈણ નામના મુલકમાં શાલીવાન નામે રાજા ઇ. સ. ૭૭ માં ચઢ્યો, જેણે જૌદ્ધ ધર્મનો નાશ કરવામાં પ્રાક્ષણને સારી મદદ કરી. પ્રાક્ષણએ તેની કીર્તિ ઘણી ફેલાવી, અને (ઇ. સ. ૭૭ થી) તેના શક ચલાવ્યા, જે દખણમાં હજાર કેટલેક ઠેકાણે ચાલે છે.

૮. મધ્ય કાળના મોટાં હિંદુ રાજ્યો.—૭મી સદીની પહેલી પાંચ સદીમાં નર્મદાની ઉત્તરે ત્રણ મોટાં રાજ્યો થયાં:—(૧) માલવા અને મગ-

ધમાં અંધવંશનું રાજ્ય (ઇ. સ. ૫૦૦ પૂ. ૫૭—ઇ. સ. ૪૩૬). (૨) કનોજમાં શુભ વંશનું રાજ્ય (ઇ. સ. ૨૦૦—૪૭૦). (૩) ઇજરતનું રાજ્ય—સાહવંશનું (ઇ. સ. ૩૧૮ સુધી), અને વલ્લભી વંશનું (ઇ. સ. ૩૧૮—૪૯૮).

ઇસવી સનની છઠી સદીથી તે મુસલમાનોના હુમલા શરૂ થયા ત્યાંસુધી નર્મદાની ઉત્તરે છ મોટાં રાજ્ય થયાં;—(૧) પંજાબમાં બ્રાહ્મણોનું રાજ્ય. (૨) દીલ્હીમાં ચોલાણ; રજપુતોનું રાજ્ય. (૩) કનોજમાં રાઠોડ રજપુતોનું રાજ્ય. (૪) મૈવાડમાં વલ્લભી વંશના રજપુતોનું રાજ્ય. (૫) પંજાલામાં પાલ અને સેન વંશનું રાજ્ય. (૬) ઇજરત અને માલવામાં ચાવડા અને સોલંકી વંશોનું રાજ્ય.

મધ્યકાળમાં દખાણના ત્રણ મોટાં રાજ્ય હતાં;—(૧) મહારાષ્ટ્રમાં ચંદ્ર વંશનું રાજ્ય. (૨) કંજીવરમાં ચોલ વંશનું રાજ્ય. (૩) મલખાર ડોસ્તાપર અને મૈસોરમાં ચેરા વંશનું રાજ્ય.

પ્રકરણ ૨ જી.

મુસલમાનોની ચઢાઇ અને અમલ—ઇ. સ. ૬૩૬—૧૨૯૦.

૧. આરબોની ચઢાઇ—(ઇ. સ. ૬૩૬—૮૨૮). જ્યારે હિંદુ-સ્તાનમાં બ્રાહ્મણો પાંદ ધર્મના નાશ કરવામાં શેકાયલા હતા, તે વખતે અરબ-સ્તાનમાં મહુમદે એક ઇશ્વરને માનવાનો નવો ધર્મ જાહેર કર્યો. (ઇ. સ. ૬૨૨). મહુમદને મક્કા છાડીને મદીનામાં ઇ. સ. ૬૨૨ માં નાશી જવાની ફરજ પડી, ત્યારપછી મુસલમાની સનેના આરંભ થયો છે, જેને 'હીજરી સને' કહે છે. મહુમદ ઇ. સ. ૬૩૨ માં મરણ પામ્યો. તેનાં મરણ બાદ તેનો ધર્મ અરબ-સ્તાનમાં ફેલાયો હતો; અને એના ધર્મના ઝંઘુનથી ઉસકેરાઇને એની પછી થનારા રાજાઓએ થોડા વખતમાં યુરોપ, એશિયા, અને આફ્રિકાના કેટલાક દેશો જીત્યા, અને ત્યાંના લોકોને મુસલમાન થવાની ફરજ પાડી.

ઇ. સ. ૬૩૬ માં અરબસ્તાનના ઓમાન પ્રાંતના હાકમ સમુદ્રને માર્ગે હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કીનારાપર હુમલો કર્યો ને 'થાણા' છટી પાછો ગયો. ઇ. સ. ૭૧૨ માં ખસરાના સુબાએ મહુમદ કાસમ નામના સરદારને સિંધ પ્રાંત જીતવા મોકલ્યો. કાસમે ત્યાંના રજપુત રાજા 'દાહીર' ને હરાવીને સિંધ પ્રાંત-

માં મુસલમાની અમલ ખેસાડયો. ૭૧૪ માં ખગદાદના નવા ખલીફે મહમદ કાસ-
મને પાછો ખોલાવી મારી નાખ્યો, ત્યારપછી સિંધમાં મુસલમાનોનું ખળ
આછું થતું ગયું, અને રફતે રફતે રજપુતોએ પાછો એ પ્રાંતનો કબજો
લીધો (૬૦ સં ૮૨૮).

૨. સખકતગીન અને મહમુદ.—(૬૦ સં ૯૭૭—૧૦૩૦).
છુખારાના કોઈ સુલતાનના ‘અલમગીન’ નામના તુર્કી ગુલામે અફઘા-
નીસ્તાનના ‘ગીજની’ શહેરમાં એક સ્વતંત્ર રાજ સ્થાપ્યું હતું. અલમ-
ગીન પછી તેનો જમાઈ ‘સખકતગીન’ ગીજનીનો રાજપથ્યો. ૯૭૭ માં
પંજાબના રાજ જયપાલે પેશાવરની ખીણમાં સખકતગીનપર હુમલો કર્યો,
તેથી સખકતગીને પંજાબપર ચઢાઈ કરી, અને જયપાલને હરાવ્યો. પેશા-
વર પોતાને કબજે કરીને અને ઘણી હુટ લઈને સખકતગીન પાછો ફર્યો
અને ૯૮૭ માં મરણ પામ્યો.

મહમુદ એના ખાપ સખકતગીનના મરણ પછી ૯૯૭ માં ગીજ-
નીની ગાદીએ બેઠો. એ ઘણા ખાહાદુર અને લોખી ખાદશાહ હતો. હિં-
દુસ્તાનની ખેસુમાર દોલત મેલવવાની લાલચથી અને ત્યાંનો મુર્તિપુજક
ધર્મ તોડીને મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાની ધારણાથી તેણે હિંદુસ્તાનપર
૧૭ સ્વારી કરી [૧૦૦૧—૧૦૨૫]; જેમાંની ખાર પંજાબપર કરી, જે
કાશમીરપર કરી, ને ખાઝીની ત્રણ કનોજ, ગવાલ્યર, અને ગુજરાતમાં
સોમનાથના દેવળપર કરી. આ સત્તર સ્વારીમાં ખાર સ્વારી સારીપેઠે
જણાયલી છે. મહમુદની સ્વારીનાં ફળ તરીકે પંજાબ પ્રાંતનો પ-
શ્ચિમ ભાગ મહમુદને તાપે થયો, હિંદુસ્તાનની ખેસુમાર દોલત ગી-
જનીમાં ધસડાઈ ગઈ, સંખ્યાબંધ દેવળો અને મુર્તિઓનો નાશ
થયો, લખો માણસો લડાઈમાં માર્યા ગયા, અને લખો ગુલામ તરીકે
વેચાયા. નગરકોટ, થાનેશ્વર, અને સોમનાથના દેવળમાંથી તથા મથુરા
શહેરમાંથી મહમુદને ઘણી હુટ મળી. ગીજનીનાં રાજની હદ ધરિનથી

પંતખ સુધી વધારીને મહમુદ ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યા. એણે ગીજનીમાં એક સુંદર મસ્તીદ ખંધાવી, અને મદ્રેસા સ્થાપી. વિદ્વાન માણસોને એ મદદ કરતો હતો; અને એની ઉદારતા વીશે સાંભળીને પ્રખ્યાત 'શીરદોસ્તી' કવી એની દરબારમાં આવી રહ્યો, અને ત્યાં મહમુદના આશરા હેઠલ શાહનામાનું વખાણાયલું કાવ્ય લખ્યું.

૩. મહમુદની ખાર સ્વારી (૧૦૦૧—૧૦૨૫).

(૧) ૧૦૦૧-મહમુદે પેશાવર પાસે લાહોરના રાજા જયપાલને હરાવ્યો. એ વખત હાયાને લીધે પોતે રાજ કરવાને લાયક નથી એવું સમજીને જયપાલે ગાદી પોતાના છોકરા અનંગપાલને સોંપી, ને પોતે પોતાને હાથે ચેહ ખડકી બળી મુઝા.

(૨) ૧૦૦૪-મહમુદે બાટીઆના રાજાને જલમ નદી પાસે હરાવ્યો.

(૩) ૧૦૦૫-મહમુદે મુલતાનના હાકેમ અબ્બલ-ફટા-લોદીને હરાવ્યો; અને પાછો ફરતાં પેશાવર પાસે લાહોરના રાજા અનંગપાલને પણ હરાવ્યો.

(૪) ૧૦૦૮-૯-મહમુદે 'અટક' પાસે એક મોટાં યુદ્ધમાં અનંગપાલને અને તેના જોડીઆ દીલહી, કનોજ, ઉજ્જન, ગવાલયર, કલ્લીન્જર, અને અજમેરના રાજાઓને હરાવ્યા; અને ત્યારપછી હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું નગરકોટનું દેહેરું છુટી ત્યાંથી એસુમાર દોલત બધ પાછો ફર્યો.

(૫) ૧૦૧૦—મહમુદે મુલતાન સર કચું; અને ત્યાંના હાકેમ અબ્બલ-ફટા-લોદીને કેદ પકડી લઇ ગયાં.

(૬) ૧૦૧૪—મહમુદે જમના અને સરસ્વતી નદી વચ્ચેનું ધાનેશ્વરનું દેહેરું છુટ્યું; જ્યાંથી તેને પુષ્કળ સોનું રૂપ મળ્યું.

(૭) ૧૦૧૫—મહમુદે કાશ્મીરમાં પેસવાની કોશિશ કરી, પણ માર પાછાં તેને પાછું હકવું પડ્યું.

(૮) ૧૦૧૮—૧૯—મહમુદે હિન્દુસ્તાનના સર્વથી મોટાં ગણાતાં કનોજના રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરી, પણ કનોજનો રાજા લડયા વગર મહમુદને તાપે થયો, તેથી મહમુદે તેના મુલકને કચું નુકશાન કર્યું નહીં. કનોજથી નિકળીને તેણે કૃષ્ણની જન્મ જુમીનું શેહેર મથુરા છુટ્યું; જ્યાંથી તેને ઘણી છુટ મળી.

(૯) ૧૦૨૨—કલીન્જરના રાજ્યે મહમુદના મીત્ર કનેજના રાજાને મારી નાખ્યો, તેથી મહમુદે કલીન્જરના રાજાને અને તેની મદદે આવેલા લાહોરના રાજાને હરાવ્યા. પાછો ફરતાં મહમુદે લાહોરનો કબજો લીધો, અને ત્યાં ખુસલ-માન હાકેમ ઠરાવીને હિંદુસ્તાનમાં ખુસલમાની રાજ્યનો પાયો નાખ્યો.

(૧૦) ૧૦૨૩—મહમુદને કરીલો કાશ્મીરમાંથી માર ખાધ પાછું હુલ્લું પડ્યું.

(૧૧) ૧૦૨૪—મહમુદને ગવાહ્યર અને કલીન્જરના રાજા તાબે થયા.

(૧૨) ૧૦૨૪—૨૫—મહમુદ સુલતાનને રસ્તે ગુજરાતની રાજધાની આણ-હીલવાડ આગળ આવી પોહ્યાં. ગુજરાતનો રાજા બીમદેવ રાજધાની છોડી નાઠો, ને મહમુદ સોમનાથના દેવળ બાણી ગયો એટલે બીમદેવ તેની પાછળ લાગ્યો. સોમનાથના દેવળ આગળ મહમુદ અને ગુજરાતના હિંદુ રાજાઓ વચ્ચે ત્રણ દીવસ સુધી બારે યુદ્ધ થયું, પણ આખરે મહમુદ ફાળ્યો; અને સોમનાથનું પવિત્ર શીવલીંગ તોડી નાખીને કચ્છના રાજાને રસ્તે પાછો ફર્યો. રસ્તામાં બીમદેવની ફેજ એને ઘણા હેરાન કર્યો, અને પાણી વગર એનાં સંજ્યાખંધ માણસો મુઝ્યાં. આ મહમુદનોં છલ્લી સ્વારી હતી.

૪. મહમુદના વંશજો—(૧૦૩૦-૧૧૮૬)-મહમુદ પછી યનારા ગીજનીના રાજાઓએ મોહોમાહે વઢીને રાજ્ય નખ્યું પાડ્યું, અને મહમુદે જીતેલાં પ્રાંતો એક પછી એક ખોયા. તે વખતમાં ગીજની અને હેરાતની વચ્ચે આવેલું 'ઘોર' નું રાજ્ય ખળવાન થયું. ઘોરનો એક રાજા કુટબુદ્દીન ગીજનીના રાજા ખેહેરામનો જમાઇ હતો. સસરા જમાઇ વચ્ચે કાંઈ ખટપટ થવાથી ખેહેરામે કુટબુદ્દીનને મારી નાખ્યો; તેથી કુટબુદ્દીનના બાઇ અલાઉદ્દીને ગીજની શેઠેર હુમલો કરીને લીધું, અને ખેહેરામને ત્યાંથી હાંકી કાઢાડ્યો (૧૧૫૨). ખેહેરામ હિંદુસ્તાન બાણી નાઠો, પણ માર્ગમાં મરણ પામ્યો. ખેહેરામના ફોકરા ખુશરૂએ અને તેના પૌત્ર ખુશરૂ મલીકે ત્યાર પછી લાહોરમાં રાજ કર્યું. ૧૧૮૬ માં ગીજનીના હાકેમ શાહખુદીન ઘોરીએ ખુશરૂ મલીકને લાહોરમાંથી હાંકી કાઢ્યો, ને મહમુદના વંશના રાજ્યનો અંત આણ્યો.

૫. શાહખુદીન અથવા મહમદ ઘોરી—(૧૧૮૬-૧૨૦૬)—મહમદ ઘોરી ૧૧૭૩ માં ગીજનીનો રાજા થયો, અને ૧૧૮૬ માં લાહોર સર કરીને પંજાબમાં તેણે પોતાનો અમલ ખેસાડ્યો. ૧૧૯૧ માં ઉત્તર

હિંદુસ્તાન જીતવાની મતલબથી તે આગળ વધ્યો, પણ ‘ધાનેશ્વર’ આગળ દીલ્હી અને અજમેરના રાજા ‘પૃથ્વીરાજે’ તેને હરાવી પાછો કાઢ્યો. ૧૧૯૩ માં મહમદ એક મોટી ફોજ સહિત પાછો પૃથ્વીરાજની સામો થયો. કનોજના રાજા સાથે પૃથ્વીરાજને કાંઈ ખટપટ થવાથી આ વખતે પૃથ્વીરાજને સધળા હિંદુ રાજાઓની મદદ મળી શકી નહીં; તેથી જ્યારે હિંદુ અને મુસલમાનોની ફોજો પાછી ધાનેશ્વર આગળ મળી ત્યારે પૃથ્વીરાજ હાર્યો અને માર્યો ગયો. મહમદે તરત દીલ્હી અને અજમેરનો કબજો લીધો, ને હિંદુસ્તાનના જીતી લીધેલા મુલકમાં પોતાના એક શુલામ કુટુબદીનને સુખો ઠરાવીને તે પાછો ગીજની ગયો. ૧૧૯૪ માં તે પાછો હિંદુસ્તાન આવ્યો, ને કનોજનું રાજા લઈ લીધું. કુટુબદીને શુજરાતના રાજા ભીમદેવને હરાવીને અણહીલ-વાડ સર કર્યું; અને મહમદના ખીજા સરદાર ખખત્યાર ખીલજએ ૧૧૯૯ માં બહાર પ્રાંત અને ૧૨૦૩ માં ખંગાલા પ્રાંત તાપે કર્યો. આ પ્રમાણે આખાં હિંદુસ્તાનમાં સિંધુ નદીથી ગંગા નદીના મુખ સુધી મહમદનું રાજા થયું. ૧૨૦૩ માં ગઝ્નર જીતની પંજાબની એક પાહાડી જીતે લાહોરને કબજો લીધો. ૧૨૦૬ માં મહમદે આવીને એ લોકને હરાવ્યા, પણ એ લોકની એક ટોલીએ સિંધુ નદી ઝાળંગીને તેની છાવણીમાં તેને ઢંધતો મારી નાખ્યો.

૬. શુલામી વંશના રાજા—(૧૨૦૬-૧૨૯૦).

૧. કુટુબદીન૧૨૦૬-૧૨૧૦.

૨. આરામ..... ૧૨૧૦. કુટુબદીનનો છોકરો; અલ્તમશે ગા-દીએથી ઉઠાડી મુક્યો.

૩. અલ્તમશ.....૧૨૧૦-૧૨૩૫. કુટુબદીનનો શુલામ અને જમાઈ

૪. રૂકનુદ્દીન.....૧૨૩૫-૧૨૩૬. અલ્તમશનો છોકરો; રજાઆબેગમ ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો.
૫. રજાઆ બેગમ.....૧૨૩૬-૧૨૩૯. અલ્તમશની દીકરી; એની દરબાર-માના ઉમરાવોએ એને મારી નાખી.
૬. ખેડુરામ૧૨૩૯-૧૨૪૧. અલ્તમશનો છોકરો; લશકરે હુલડ કરીને એને મારી નાખ્યો.
૭. મસૂદ.....૧૨૪૧-૧૨૪૬. રૂકનુદ્દીનનો છોકરો; નાસરુદ્દીન મહમદે ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂક્યો.
૮. નાસરુદ્દીન મહમદ ૧૨૪૬-૧૨૬૫. અલ્તમશનો છોકરો; એણે રાજ્ય કારભાર સંધળો એના વજીર ગ્યાસુદ્દીન ખલખનને સોંપ્યો હતો.
૯. ગ્યાસુદ્દીન ખલખન ૧૨૬૫-૧૨૮૭. અલ્તમશનો શુલામ અને જમાઈ.
૧૦. કેકુબાદ.....૧૨૮૭-૧૨૯૦. ગ્યાસુદ્દીનનો પૌત્ર; એનો વજીર જલાલુદ્દીન ખીલજી એને મારી નાખી ગાદીએ ખેડો.

૭. શુલામી વંશના રાજ્યના મુખ્ય ખનાવ-(૧૨૦૬-૧૨૯૦). શાહાજીદીનના મરણ પછી કુટુંબીને દીલ્હીમાં રાજધાની કરી. એણે મુસલમાનોની ફતેહની નીશાંણી તરીકે દીલ્હીમાં એક ઢંચો મીનારો બાંધ્યો, જેને 'કુટબ મીનાર' કહે છે, ને જે હજી સારી હાલતમાં નેવામાં આવે છે. એના વંશના રાજાઓમાં અલ્તમશ અને ગ્યાસુદ્દીન ખલખન હુશીઆર અને બળવાન રાજ થઈ ગયા, જેઓએ આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો અમલ ખેસાડ્યો. રજાઆબેગમ પણ બજેલી અને રાજ કારભારમાં ઘણી કુશળ હતી, પણ એની દરબારના એક શુલામપર અતીથય મહેરબાની દેખાડવાને લીધે એના તુરકી સરદારોએ

એને મારી નાખી. મુસલમાની રાજ્યમાં એજ એકલી સ્ત્રી ગાદીએ આવી હતી. નાસરુદ્દીન મહમદ ઘણો સદગુણી રાજા હતો, પણ તે રાજ કારભારપર કંઈ ધ્યાન આપતો નહીં અને ફોરાન લખ્યા કરતો. ખાકીના ખાદશાહ નખળા અને નકારી ચાલના હતા, તેથી તેઓ લાંબો વખત રાજ કરી શક્યા નહીં.

૮. અલ્તમશ—(૧૨૧૦—૧૨૩૫). અલ્તમશ કુટુબુદ્દીનનો શુલામ અને જમાહ હતો. એનામાં ઘણી હીંમત અને હુશીઆરી જેઘને કુટુબુદ્દીને એને મોટી પદવી આપી, ને પોતાની છોકરી સાથે પરણાવયો. એ કુટુબુદ્દીનના છોકરા આરામને હઠાડી મૂકીને ૧૨૧૦માં ગાદીએ બેઠો. શુલામી વંશના રાજાઓમાં એ સર્વથી મોટો રાજા થઈ ગયો. ખંગાલા, ખાહાર, અને સિંધ પ્રાંતના હાકેમોને હરાવીને એણે એ પ્રાંતો તાબે કર્યા; અને ગવાલ્યર અને ઉજ્જન શહેર જીતી લઈને માલવાના રજપુત રાજાઓને તાબે થવાની ફરજ પાડી. અલ્તમશના વખતમાં મોગલો જંગી-સખાંની સરકારી હેઠલ સિંધુ નદી સુધી હિંદુસ્તાનમાં વધી આવયા, પણ તેઓ આગળ જઈ શક્યા નહીં. ખગઝદના ખલીફે દીલ્હીનાં રાજાને એક મુસલમાની રાજ્ય તરીકે ગારુધું, અને અલ્તમશને ખાદશાહ તરીકે કબ્જલ રાખ્યો. એ ૧૨૩૫ માં મરણ પામ્યો.

૯. ગ્યાસુદ્દીન ખલખન—(૧૨૬૫—૧૨૮૭)—ગ્યાસુદ્દીન ખલખન અલ્તમશનો શુલામ અને જમાહ હતો, અને નાશરુદ્દીન મહમદનો વીશવાસુ વચ્ચે હતો. નાશરુદ્દીનના રાજમાં સઘળો કારભાર ગ્યાસુદ્દીન ચલાવતો હતો. ૧૨૬૫ માં ગાદીપર આવયા પછી દરબારમાંના તુરકી ઉમરાવો, જેઓ એની માફક અસલ શુલામ હતા, તેઓને વધી પડેલા દોર એણે નરમ પાડ્યો. સુખા અને હાકેમો અને ખીજ અમલદારો ઉપર એ ઘણો સખત હતો, જેથી એના વખતમાં ઘણાં હુલડા થયાં નહીં. ખંગાલાનાં હાકેમ તોચલે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા માડ્યું, ને ગ્યાસુદ્દીનની મેઝલેલી બે ફૈજને મારી કાઢી. ગ્યાસુદ્દીન પોતે તેની સામે ગયો, અને તેને હરાવી ખંગાલા તાબે કર્યું. મેવાડના રજપુતો એની સામા થયા, તેમને એણે હરાવયા, અને તેઓના એક લાખ માણસને મારી નાખ્યાં. મોગલોના પણ કેટલાક હુમલા ખલખનને પાછા વાળ્યા; અને એનો વડો હાકેમ ખંખખમાં મોગલો સામે લડતાં માર્યો ગયો, તે

દુઃખી એ ઘરેરા રાજા ૮૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૧૨૮૭). મોગચેના દોરધી મધ્ય એશિયામાંથી નાશી ઘણાએક રાજા યથામુદીનને આશરે આવી રહ્યા હતા; અને એની દરબારમાં કવીઓ અને વિદ્વાનો પણ ઘણા હતા.

પ્રકરણ ૩ જી.

મુસલમાની અમલ—૧૨૯૦—૧૫૨૬.

૧. ખીલજી વંશના રાજા—(૧૨૯૦—૧૩૨૦).

૧. જલાલુદ્દીન.....૧૨૯૦—૧૨૯૫. એના ભત્રીજા અલાઉદ્દીનેદગાથી મારી નાખ્યો.
૨. અલાઉદ્દીન.....૧૨૯૫—૧૩૧૫. કાકાને અને તેના છોકરાઓને મારીને ગાદીએ બેઠો.
૩. શાહાજુદ્દીન ઉમર ૧૩૧૫—૧૩૧૬. અલાઉદ્દીનનો નાનો છોકરો; એનો મોટો ભાઈ મુબારક એને આંધણી કરી ગાદીએ બેઠો.
૪. મુબારક.....૧૩૧૬—૧૩૨૦. અલાઉદ્દીનનો છોકરો; એના વજીર જુશૂએ એને મારી નાખ્યો.

૨. ખીલજી વંશનાં રાજ્યના મુખ્ય પનાવ (૧૨૯૦—૧૩૨૦).

ખીલજી વંશના અમલમાં પેહેલવેહેલા મુસલમાનો દખણમાં પેઠા. જલાલુદ્દીનનો ભત્રીજા અલાઉદ્દીન જે અયોધ્યાનો સુબો હતો, તેણે દખણમાં સ્વારી કરી અને મહારાષ્ટ્રના રાજા રામદેવની રાજધાનીનું શેઝર દેવગિરિ (હાલનું દૌલતાબાદ) લઈ લીધું; અને રાજા કનેથી ઇલીચપુર અને પુષ્કળ ધન લઈને પાછો ફર્યો. એનો કાકો એને સામો ભેટવા આવ્યો, પણ તેને દગાથી મારી નાખીને એ ગાદીએ બેઠો. અલાઉદ્દીને ૧૨૯૭ માં

ગુજરાત તાપે કર્યું, અને ૧૩૦૩ માં ચીતોડ લઇને રજપુતોને વશ કર્યા. મોગલોના કેટલાક હુમલા એણે પાછા વાળ્યા; અને એના માનીતા સરદાર મસ્રેક કાકુરે દખણમાં ચાર સ્વારી કરી કોમોરીન ભૂશિર સુધીનો આખો દક્ષિણ દેશ અલાઉદ્દીનને તાપે કીધો. અલાઉદ્દીનના મરણ પછી કાકુરે તેના વડા છોકરા ખીજરખાની આંખ ફેડી નાખી, અને નાના છોકરા શાહાબુદ્દીન ઉમરને ગાદીએ બેસાડ્યો. કાકુરને થોડા વખતમાં લશ્કરે મારી નાખ્યો; અને અલાઉદ્દીનનો ખીજા છોકરો મુખારક ખીજરખાને મારી નાખીને અને ઉમરને કેદ કરીને ગાદીએ બેઠો. ૧૩૨૦ માં ખુશરૂ નામનો એક નીચ જતનો હિંદુ જે મુસલમાન થયો હતો અને મુખારકનો વજીર હતો, તે મુખારકને મારીને દીલ્હીનો ખાદશાહ થયો, પણ થોડા મહીનામાં ગાજીબેગ તથાલખે તેને મારી નાખ્યો અને દીલ્હીમાં તથાલખ વંશનું રાજ્ય સ્થાપ્યું (૧૩૨૦).

[૩. અલાઉદ્દીન—(૧૨૯૫—૧૩૧૫)—અલાઉદ્દીન ખીલજી વંશના પહેલા ખાદશાહ જલાલુદ્દીનનો ભત્રીજો હતો. જલાલુદ્દીને એને અયોધ્યાનો સુબો કર્યો હતો; તે વખતે એણે દખણમાં સ્વારી કરી મહારાષ્ટ્રના રાજા રામદેવની રાજધાનીનું શેહેર દેવગિરિ લઈ લીધું; અને રાજા કનેધી ઇલીચપુર શેહેર અને પુષ્કળ ધન લઈને હિંદુસ્તાનનાં પાછો કર્યો. જલાલુદ્દીન થોડા સ્વારો સહિત એને ભેટવા સામે આવ્યો, પણ આ દુષ્ટ બીજાએ તેને દગાથી મારી નખાવ્યો; અને તેની બેગમ અને છોકરાને મારી નાખીને એ દીલ્હીની ગાદીએ બેઠો. એના વખતમાં મોગલોએ હિંદુસ્તાનપર હપરાસાપરી સાત ચઢાઈ કરી, પણ અલાઉદ્દીને તેઓને મારી કાઢ્યા, અને જેઓ લડાઈમાં પકડાયા તેમને મારી નાખ્યા. ૧૨૯૭ માં અલાઉદ્દીને ગુજરાત પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી, તેની રાજધાની આણંદીલવાડનો નાશ કર્યો, અને ત્યાંના રાજા કરણની રાણી કમળાદેવીને પકડી લાવીને તેની સાથે લગ્ન કર્યું. આ રાણીની છોકરી દીવાળીદેવો પણ પાછળથી પકડાઈ, તેને અલાઉદ્દીને પોતાના છોકરા ખીજરખા સાથે પરણાવી. ૧૩૦૩ માં અલાઉદ્દીને ચીતોડ લીધું ને રજપુતોને તાપે કર્યા. ખંખાતથી પકડેલા ગુલામોમાં મસ્રેક કાકુર નામે એક

રૂપાળો અને ખાદાદુર ગદામ હતો. જે અલાઉદ્દીનનો માન તો સરદાર અને વજર થયો. કાકુરે દુખાણમાં ચાર સ્વારી કરીને કોમોરીન ભુશિર સુધીનો સઘળો ખુલક અલાઉદ્દીનને તાબે કર્યો. અલાઉદ્દીન વીશ વર્ષ રાજ કરીને ૧૩૧૫ માં મરણ પામ્યો. એવું કહેવાય છે કે કાકુરે એને એર દઇ મારી નાખ્યો. એ ઘણાજ કુર તથા જંગલી સ્વભાવનો રાજ હતો, તેથી એવું નામ ખુની પડ્યું હતું.

૪. તઘલખ વંશના રાજા—(૧૩૨૦—૧૪૧૨).

૧. ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ ૧૩૨૦—૧૩૨૫. એના છોકરા મહમદે દગાથી ઉભો કીધેલો એક ડેરો પડવાથી એ મરણ પામ્યો.
૨. મહમદ તઘલખ.... ૧૩૨૫—૧૩૫૧. ગ્યાસુદ્દીનનો છોકરો.
૩. શીરોજશા..... ૧૩૫૧—૧૩૮૮. મહમદ તઘલખનો ભત્રીજો.
૪. ગ્યાસુદ્દીન ખીજો ૧૩૮૮—૧૩૮૯. શીરોજશાનો પૌત્ર; એની સામે ખંડ હત્યું તેમાં એ માર્યો ગયો.
૫. અબુખકર..... ૧૩૮૯. શીરોજશાનો પૌત્ર; એને એનો કાકો નાસરુદ્દીન મહમદ મારીને ગાદીએ બેઠો.
૬. નાસરુદ્દીન મહમદ. ૧૩૮૯—^૫૧૩૯૨. શીરોજશાનો છોકરો; ત્રણ વર્ષ રાજ કરી મરણ પામ્યો.
૭. સીકંદર..... ૧૩૯૨ નાસરુદ્દીનનો છોકરો; ૪૫ દી-વસ રાજ કરી મરણ પામ્યો.
૮. મહમદ ખીજો.... ૧૩૯૨—૧૪૧૨. શીરોજશાનો પૌત્ર.

૫. તથલખ વંશના રાજ્યના ગુપ્ત પનાવ-(૧૩૨૦-૧૪૧૨).
 ગાહલેગ તથલખે ગ્યાસુદ્દીન નામ ધારણ કરીને દીલ્હીથી ચાર મેલ દુર રાજધાની કરી ને તેનું નામ તથલખાખાદ આપ્યું. ખંગાલાના સુબાને તાખે કરીને એ ૧૩૨૫ માં દીલ્હી પાછો ફર્યો ત્યારે એના છોકરા મહમદે એને આવકાર દેવાને માટે દગાથી ઉભા કીધેલા ડરામાંથી ખહાર નીકલતાં એનીપર ડરો તુટી પડ્યો અને એ મરણ પામ્યો. મહમદ એક ભણેલો અને ખાહુદુર રાજ હતા, પણ એના જંગલી અને કૂર સ્વભાવને લીધે એના રાજમાં રૈયત ઘણી દુઃખી થઈ. એનાં કેટલાંક કામ એક ઘેલાં માણસના જેવાં હતાં. પોતાની રાજધાની દખણનાં દૈલતખાદ શહેરમાં કરીને દીલ્હીના લોકને ત્યાં જઈ વસવાની એણે બેર જીલમથી ફરજ પાડી. એણે ચીન જીતવા માટે એક લાખ માણસની ફોજ મોકલી જે હિમાલયની ખીણમાં નાશ પામી. એના વખતમાં દીલ્હીનું રાજ ઘણું નબળું પડ્યું. શીરોજશા ઘણો દયાળુ પણ નબળો રાજ હતા. એણે રૈયતના સુખને સાફ તળાવો, પુલો, ઇસ્પીતાલો, સરાઈઓ, મસ્તીદો વગેરે ખંધાવી, અને જમના અને સતલજ વચ્ચે નેહર ખોદીને ખેડુતોને સગવડ કરી. પણ એના અમલમાં ખંગાલાનો ખાંત અને દખણનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં. શીરોજશા પછી યનારા રાજ પણ સઘળા નબળા હતા; તેનો લાલ લઈને મહમદ ખીજના અમલમાં મોગલ સરદાર તૈમુરે દીલ્હી લીધું ને ત્યાં પાંચ દીવસ સુધી લુટ ચલાવી (૧૩૯૮). તૈમુર હજારો માણસોને કતલ કરીને અને કેટલાંક શહેર ઢબ્બડ કરીને હિંદુસ્તાન છોડી ગયો, ત્યારે મહમદશાહ જે શુજરાતમાં નાશી ગયો હતા, તે પાછો દીલ્હીમાં આવ્યો, ને ૧૪૧૨ સુધી રાજ કરી મરણ પામ્યો. એની સાથે તથલખ વંશનો અંત આવ્યો. એના મરણ પછી ઉમરાવોએ દૈલતખાં લોદીને ગાદી આપી, જેણે

ખાદશાહનું નામ ધારણ કીધા વગર ખે વર્ષ રાજ કીધું, તેટલામાં તેમુરે નીમેલા મુલતાનના હાકેમ સૈયદ ખીજરખાએ દીલ્હીને કબજે લીધા, ને સૈયદ વંશનું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૬. મહમદ તઘલખ—(૧૩૨૫-૧૩૫૧). મહમદ તઘલખ એના ખાપ ગ્યાઝુદીનને દગથી મારીને ૧૩૨૫ માં ગાદીએ ખેડા. એ એક ખાહાદુર અને બહિસો પુરૂષ હતો, પણ એનો સ્વભાવ એટલો તો જંગલો અને ક્રૂર હતો, કે પોતાની મતલબ પાર પાડવાને માટે ગમે તેવા ઘાતકી ઉપાયો પણ લેવાને એ ડરતો નહીં હતો. એણે પોતાની રાજધાની દીલ્હીથી ખમેડીને દખ્ખામાં દૌલતાખાદ શહેર-માં કરી અને દીલ્હીના રહેવાસીઓને ત્યાં જઈ રહેવા ફરમાવ્યું. ખે વખત એણે તે-મને દીલ્હી પાછા આવવા દીધા, ને ખે વખત પાછા દૌલતાખાદ જવાને હુકમ કીધા; જયો રસ્તામાં તેઓને ઘણી વેદના ખમવો પડી, ને ઘણા માણસો મરણ પામ્યા. એણે ઇરાન જતવાને માટે એક મોટી ફોજ ભેગી કરી, પણ તે ફોજે હુવડ કરીને એનાજ મુલકમાં હુટકાટ ચલાવી. યીન જતવા એણે એક લાખ માણસની ફોજ મોકલી, પણ તે હિમાલય પર્વતની ખીણોમાં નાશ પામી. એવા એવા ખરચાથી અને મોગવાને પાછા વાળવાને મોટી નાણાની રકમો આપ્યાથી એણે અલાહીને એકઠા કરેલો સઘળો ખજનો શુમાવયો, અને પાછળથી રૂપાં નાણા-ને ખદલે ખીતલના નાણા ચલાવવાનો કોશેશ કરી, જેમાં તે ફાવયો નહીં. એણે વળી જમીનનો કર ઘણા વધાર્યો, જેથી કર લેનારા આવે ત્યારે ખેડુ તો જંગલમાં નાશી જતા તેમને. એ લથકર સાથે શીકાર કરતો અને તેમને ઘેરી લઇને જનાવરની મા-ફક મારી નાખતો. એવાં એના ઘાતકી કામોથી દેશમાં ડુકાળ પડયો, અને અંધેર ચાલ-વા લાગ્યું; અને હિંદુસ્તાન અને દખ્ખામાં કેટલાક સુખાઓએ ખંડ ઉઠાવયાં, જે એ ખેસાડી શક્યો નહીં. ૧૩૫૧ માં સિંધુ નદીની ખીણમાં ખલવાખોશોની પાછળ જતાં કહ્લા શહેરમાં એ મરણ પામ્યો.

૭. તેમુરની ચઢાઇ—(૧૩૯૮). તારતાર અને તુરકી લોકની એક મોટી ફોજ લઇને તેમુર ૧૩૯૮ માં હિંદુસ્તાનપર ચઢી આવયો. એ વખતે દીલ્હીની ગાદી-પર મહમદશાહ ખીજે હતો, જે ઘણા નબલો રાજ હતો. તેમુર દીલ્હી પાસે મહમદ-શાહની ફોજને હરાવીને દીલ્હીમાં પેડો, અને મહમદશાહ જનરાત બાણી નાશ

ગયો. પાંચ દીવસ સુધી તે મુરની ફોળે દીલ્હી હુટયું, ને સંજ્યાખંધ માણસોને કતલ કર્યા. દીલ્હી છોડીને તે મીરત ગયો, અને ત્યાં હુટકાટ અને કતલ કરીને પોતાના દેશમાં પાછો ફર્યો (૧૩૯૯). તેમુરના ગયા પછી થોડા વખત દીલ્હીમાં ઘણું અંધેર ચાલ્યું, ને પછી મહમદશાહે પાછો આવીને ૧૪૧૨ સુધી રાજ કર્યું.

૮. સૈયદ અને લોદી વંશના રાજા (૧૪૧૪-૧૫૨૬).

સૈયદ વંશ—(૧૪૧૪-૧૪૫૦).

૧. ખીજરખાં..... ૧૪૧૪-૧૪૨૧.
૨. મુખારક..... ૧૪૨૧-૧૪૩૩. ખીજરખાંનો છોકરો; એના વડે એને મારી નખાવ્યો.
૩. મહમદ..... ૧૪૩૩-૧૪૪૩. મુખારકનો ભત્રીજો.
૪. આલમ..... ૧૪૪૩-૧૪૫૦. મહમદનો છોકરો; ખાલ્લોલખાં લોદીએ એને ગાદીએથી હટાડી મુક્યો.

લોદી વંશ—(૧૪૫૦-૧૫૨૬).

૧. ખાલ્લોલખાં લોદી.... ૧૪૫૦-૧૪૮૮.
૨. સીકંદર લોદી ૧૪૮૮-૧૫૧૭. ખાલ્લોલખાંનો છોકરો.
૩. હમ્પ્રાહીમ લોદી..... ૧૫૧૭-૧૫૨૬. સીકંદરનો છોકરો; ખાખર એને પાનીપતની લડાઈમાં હરાવીને ગાદીએ બેસાડ્યો.

૯. સૈયદ અને લોદી વંશના રાજ્યના મુખ્ય ખતાવ-સૈયદ વંશના સઘળા રાજા આળસુ અને નફારી ચાલના હતા, અને તેઓના વખતમાં કેટલાક પ્રાંત દીલ્હીની ગાદીથી છુટા પડીને સ્વતંત્ર થયા. લોદી વંશના પેડેલા જે ખાદશાહ ખાલ્લોલખાં અને સીકંદર ખાલ્હુર હતા, અને તેઓએ છુટા પડેલા પ્રાંતોને તાબે કરીને પોતાનો

અમલ પંતપથી પંગાલા સુધી પાછો ખેસાડ્યો. ઇબ્રાહીમ લોદી ધણો નિદય અને અબીમાની રાજ હતો, તેથી ઉમરાવો એનાથી નારાજ થયા; અને પંતપના હાકેમ દોલતખાં લોદીએ ઇબ્રાહીમની સાંમે ખંડ ઉઠાવીને કાણલના ખાદશાહ ખાખરને પોતાની મદદે ખોલાવ્યો. ખાખરે ૧૫૨૬ માં ઇબ્રાહીમને પાનીપતની લડાઈમાં હરાવ્યો, અને લોદી વંશનાં રાજ્યને અંત આણીને તે દીલ્હીની ગાદીએ ખેડો.

પ્રકરણ ૪ થું.

હિંદુસ્તાનનાં ખીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો.

૧. શાહજહાન ઘોરી અને હુઝુરીને હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની અમલ પાકો ખેસાડ્યો તે વખતથી ૧૫૨૬ સુધી હિંદુસ્તાન અને દખણમાં ધણાં સ્વતંત્ર રાજ્ય થયાં હતાં, જેમાંના કેટલાંક પોઠો વખત સુધી દીલ્હીની ગાદીને તાબે રહેતાં, ને નખળા રાજાઓના અમલમાં પાછાં સ્વતંત્ર થતાં. આ માણેલાં મુખ્ય રાજ્યો નર્મદાની ઉત્તરે પંગાલા, જૈનપુર, ગુજરાત, માલવા, અને મેવાડનાં રાજ્યો હતાં; અને દખણમાં મદુરા તથા વીજયનગરનાં હિંદુ રાજ્યો ઉપરાંત બ્રાહ્મણી વંશનું બળવાન મુસલમાની રાજ્ય હતું. બ્રાહ્મણી વંશનાં રાજ્યના ૧૪૮૪ થી ૧૫૨૫ સુધીમાં પાંચ ભાગ થયા, જેથી ખીજપુર, ગોલકોન્ડા, અહમદનગર, ખીશર, અને ખીદરનાં છુટાં રાજ્યો પન્યાં.

૨. નર્મદાની ઉત્તરે સ્વતંત્ર રાજ્યો. (૧) પંગાલા પ્રાંત મહમદ ઘોરીના સરદાર બખત્યાર ખીલજીએ ૧૨૦૩ માં સેન કુલના હિંદુ રાજા કનેધી લઈ લીધો, અને તે ત્યાં રાજ કરવા લાગ્યો. ૧૨૨૭ માં અલતમશી એ પ્રાંત દીલ્હીનાં રાજ્ય સાથે જોડી દીધો, ને પોતાના છાકરાને ત્યાંના સુબો કર્યા. શ્યામ્સુદીન બલખનના વખતમાં ત્યાંના હાકેમ તોગ્રલ સ્વતંત્રપણે રાજ કરવા લાગ્યો,

પણ બધાખને તેને હરાવીને પોતાના છોકરા બગરાખાનને ત્યાંને સુખે દર્શાવેા. ૧૩૪૦ સુધી એ પ્રાંત દીલ્હીની ગાદીને તાખે રહ્યો, ને ૧૩૫૩ માં ફીરોજશાએ ખાચેા અકબરે ૧૫૭૨ માં એને પાછા દીલ્હીનાં રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યેા ત્યાં સુધી એ પ્રાંત ઘણા ખરે સ્વતંત્ર રહ્યો.

(૨) **જૈનપુરનું** રાજ્ય મહમદશા તથાલખના વજીર ખવાનજાંહાંએ ૧૩૮૩ માં સ્થાપ્યું. સૈયદ વંશના નખળા રાજાએના અમલમાં એ રાજ્ય ઘણું ખળવાન થયું; પણ ખાહાલોદખાં શાદીએ ૨૬ વર્ષ સુધી લડીને એને ૧૪૭૪ માં દીલ્હીની ગાદીને તાખે કીધું.

(૩) **ગુજરાત** પ્રાંત ૧૨૯૭ માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ સર કર્યો ત્યારથી લગભગ એક સદી સુધી દીલ્હીની ગાદીને તાખે હતો, પણ મહમદશાજી તથાલખના વખતમાં ત્યાંને હાકેમ બંદરખાં મુજ્જરશા નામ ધારણ કરીને ૧૩૯૦થી સ્વતંત્ર-પણે રાજ કરવા લાગ્યેા. મુજ્જરશાના પૌત્ર અહમદશાએ ૧૪૨૦ માં અહમદાબાદ એને અહમદનગર શેહરે વસાવ્યો. એ વંશના રાજા ખાહાલુદશાએ ૧૫૩૧ માં માલવા પ્રાંત તાખે કીધો. ૧૫૭૩ માં અકબરે એ પ્રાંત દીલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યેા ત્યાં સુધી એ સ્વતંત્ર હતો.

(૪) **માલવામાં** દીલાવરખાં ધોરી નામે એક હાકેમ ૧૪૦૧ માં સ્વતંત્ર-પણે રાજ કરવા લાગ્યેા. ૧૪૩૫ માં ખીલજી જનના એક સરદારે માલવાનેા કબજે લીધેા તે વખતે માલવાનું રાજ્ય ઘણું ખળવાન થયું. ૧૫૩૧ માં ગુજરાતના રાજા ખાહાલુદશાએ એ પ્રાંત તાખે કર્યો, ને ત્યાર પછી ૧૫૭૨ માં અકબરે એને દીલ્હીના રાજ સાથે જોડી નાખ્યેા.

(૫) **મેવાડનું** રાજ્ય ગુજરાતના વલ્લભી વંશના રજપુત રાજાએએ સ્થાપ્યું હતું. તથાલખ વંશના નખળા રાજાએના અમલમાં એ ઘણું ખળવાન થયું. પણ ૧૫૬૭ માં અકબરે એ તાખે કીધું. હાલ એ વંશના રાજા હેરેપુરમાં રાજ કરે છે.

૩. દખણનાં હિંદુ રાજ્યો. (૧) **મદુરામાં** પાંડવ વંશનું રાજ્ય ને ઇસવી સનની પૂર્વે ચોથી સદીમાં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું; તે ૧૩૦૪ માં

મહેક કાકુરને તામે થયું હતું. એ વંશના રાજાઓએ મહારામાં છેક ઇસવી રાનની અઢારમી સદી સુધી રાજ કર્યું.

(૨) વીજયનગરનું બજવાન હિંદુ રાજ્ય ૧૧૧૮ માં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. એ રાજ્યનું મુખ્ય શહેર તુંગભદ્રા નદીને કાંઠે મેલારી શહેર પાસે હતું. ત્યાં સદી સુધી એ રાજ દખાણમાં ઘણું બજવાન ગણાયું. ૧૫૬૫ માં દખાણના સલ્તા મુસલમાન રાજાઓએ સાથે મળીને એ રાજ્યપર હુમલો કર્યો, અને ત્યાંના રામ-રાજાને તલિકેટની જડાઈમાં ઘરાવીને આ રાજ્યને અંત આણ્યો.

૪. દખાણનું બ્રાહ્મણી વંશનું મુસલમાની રાજ્ય. મહેક કાકુરે દખાણમાં મુસલમાની અમલ સાબલ દીવા પછી ૧૩૪૭ માં બજરામાં નામનો પેદા અકબાન શરતાર એ પેલેકો ગંગો નામે એક બ્રાહ્મણનો ગુલામ હતો. તેણે દીલ્હીનો ગાદીથી સ્વતંત્ર થઈને ગુલબર્ગીમાં બ્રાહ્મણી વંશનું રાજ્ય સ્થાપ્યું; અને અલ્હાબદીન હસન ગંગો નામ ધારણ કરી તે રાજ કરવા લાગ્યો. આ રાજ્યનાં મુખ્ય શહેરો જુદે જુદે વખતે ગુલબર્ગી, વરંગલ, અને બીદર હતાં. એ રાજ્ય ૧૫૨૫ સુધી ટકી રહ્યું. ૧૪૮૮ અને ૧૫૨૫ ની વચ્ચે એના કંકડા થઈને નીચલાં ત્રણ પટ્ટાં મુસલમાની રાજ્યો થયાં:—

(૧) બીજાપુરમાં આલીશશાહી વંશનું રાજ્ય ૧૪૮૯ માં થયું. એને ૧૬૮૬ માં ઓરંગઝેબ બાદશાહે દીલ્હીનાં રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

(૨) ગાલકોન્ડા માં કુટુબશાહી વંશનું રાજ્ય ૧૫૧૨ માં થયું. એને ઓરંગઝેબે ૧૬૮૭ માં દીલ્હીનાં રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું.

(૩) અહમદનગરમાં નીજમ શાહી વંશનું રાજ્ય ૧૪૪૦ માં થયું. એને શાહજહાં બાદશાહએ ૧૬૩૭ માં દીલ્હીનાં રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

(૪) બીરારનું હમાદશાહી રાજ્ય ૧૪૮૪ માં ઇલીયપુરમાં થયું. એને ૧૫૩૨ માં અહમદનગરના રાજાએ તામે લીધું.

(૫) બીદર માં બરીદશાહી વંશનું રાજ્ય ૧૪૬૨ અને ૧૪૬૮ ની વચ્ચે થયું. એને ૧૫૬૬ માં અકબરે દીલ્હીનાં રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

પ્રકરણ ૫ મું.

મુગલ વંશ—મરેઠી રાજ્યની ઊત્પત્તિ—૧૫૨૬-૧૭૦૭.

૧. ખાખર.....૧૫૨૬-૧૫૩૦	૩. અકખર.....૧૫૫૬-૧૬૦૫
૨. હુમાયુ.....૧૫૩૦-૧૫૫૬	૪. જાંહાંગીર૧૬૦૫-૧૬૨૭
(૧૫૪૦થી ૧૫૫૫ સુધી દીલ્હી-
ની ગાદીપર અફઘાન વંશના
રાવત હતા).	૫. શાહજહાં૧૬૨૭-૧૬૫૮
	૬. ઔરંગઝેબ. ૧૬૫૮-૧૭૦૭

ખાખર ૧૫૨૬-૧૫૩૦.

ખાખર જે તૈમુરની ઝોલાદનો છઠો પુત્ર હતા તે ૧૪૮૨ માં જનમ્યો હતો, અને ખાખર વર્ષની ઉમરે ‘બેકસાર્તશ’ નદીને કાંઠે આવેલા ‘ફરઘાન’ નામના તેના ખાખીકા મુલકનો રાજા થયો (૧૪૯૪). સમરકંદ શહેર ત્રણ વખત તેણે હાથ કર્યું, અને ત્રણ વખત ખાખર; અને ખાખરે પોતાનો ફરઘાન પ્રાંત પણ ખોયા પછી એણે ૧૫૦૪ માં કાબુલનો કબજો લીધો, અને ત્યાં રાજ કરવા લાગ્યો. ૧૫૨૬ માં પંજાબના હાકેમ દોલતખાં લોદીના ખોલાબાથી એ હિંદુસ્તાનપર અદી આવ્યો, અને ઇબ્રાહીમ લોદીને પાનીપતનાં રણમાં હરાવીને દીલ્હીનો ખાદશાહ થયો. એ વખતે એના હાથમાં માત્ર દીલ્હી ને આગ્રા શહેરો અને આસપાસનો થોડો મુલક આવ્યો. રજપુતો મેવાડના રાજા સંગની સરદારી હેઠલ એની સામા થયા, પણ આગ્રા પાસે ફતેહપુર સીકરીનાં રણમાં તેમને એણે હરાવી નરમ પાડ્યા (૧૫૨૭). એણે ૧૫૨૮ માં રજપુત રાજા મેદનીરાયનો ચાંદેરીનો કિલ્લો હુમલો કરી લીધો; જ્યારે રજપુતો ખેરાં છોકરાંને મારી નાખીને સઘળા મુઆ ત્યાં સુધી ખાલાદુરીથી લડ્યા. એ રીતે મુલતાન સુધીનો મુલક એને તાબે થયો; અને ત્યારપછી એણે અયોધ્યા અને ખાહાર પ્રાંતો સર કર્યા. ખાખર ૧૫૩૦ માં આગ્રા શહેરમાં મરણ પામ્યો. એની મરજી મુજબ એને

કાણલમાં દાટવામાં આવ્યો. ખાખરમાં વખાણવા બેગ હિમત, ધીરજ, અને ખંતીપણું હતું, પણ તેના દુશ્મનો તરફ એ ઘણા કુર હતો. એને કુલ અને દારૂનો ઘણો શોખ હતો. મુસાફરોના સુખને સારૂ એણે તલાવા, રસ્તા અને ધર્મશાળા ખંધાવી હતી. એણે પોતાનું જન્મચરીત્ર ઘણા બોળાપણાથી પોતાને હાથે લખ્યું હતું. એના ચાર છોકરા હતા:—હુમાયુ, કામરાન, હાંદાલ, અને મીરનંત અસ્કરી.

હુમાયુ—૧૫૩૦—૧૫૪૦ અને ૧૫૫૫—૧૫૫૬.

હુમાયુ ખાખરનો વડો છોકરો હતો, અને ૧૫૦૭ માં જન્મ્યો હતો. એનો સ્વભાવ એટલો તો ઉદાર હતો કે ગાદીપર આવતાંજ એણે પોતાનું રાજ્ય ભાઈઓ સાથે વહેંચી લીધું, ને તેમને સારા સારા મુલકો આપ્યા. ૧૫૩૫ માં એણે ગુજરાતના ખજવાન પાદશાહ પાછાદુરશાહને હરાવીને તેનો આંખાનેરનો મજબુત કિલ્લો લઈ લીધો; પણ તેટલાં ખંગાલા અને ખહાર પ્રાંતના હાકેમ શેરખાંએ હિંદુસ્તાનમાં હુમાયુ સામે ખંડ ઉઠાવ્યું, તેથી હુમાયુને ગુજરાતથી પાછું ફરવું પડ્યું. હુમાયુએ હિંદુસ્તાનમાં આવી શેરખાંનો ચુનાર ગઢ લઈ લીધો, ને તેની પાછળ ખંગાલે ગયો; પણ વરસાદને લીધે હુમાયુ પત્ના અને કાશી વચ્ચે મુકામ કરી પડ્યો હતો, તેવાંમાં શેરખાંએ તેની છાવણી ઉપર છાપો માર્યો. હુમાયુ મુશકેલીથી દુશ્મનના હાથમાં જતો ખચ્યો ને આગ્રે નાશી આવ્યો; પણ એની રાણી પકડાઈ, જેને શેરખાંએ માન સહિત આગ્રે પોંદોંચાડી. ભાઈઓની મદદ મેળવીને હુમાયુએ શેરખાંપર પાછો હુમલો કર્યો, પણ કનોજની લડાઈમાં શેરખાંએ તેને હરાવ્યો (૧૫૪૦). શેરખાં શીરશાહ નામ ધારણ કરીને દીલ્હીની ગાદીએ બેઠો. હુમાયુ નાશીને લાહોર ગયો, અને સિંધ પ્રાંતમાં રખડીને મારવાડમાં આવ્યો; ત્યાં પણ એને મદદ મળી શકી નહીં, તેથી રેતીનાં રણને રસ્તે અમરકોટ ગયો, જ્યાં

અકબરનો જન્મ થયો (૧૫૪૩). આખરે ભાઈઓ પણ એને તજ ગયા, તેથી ૧૫૪૪ માં રખડતો ઇરાનનાં રાજ 'તમસ્પ' ની દરબારમાં આવી રહ્યો. ઇરાનના ખાદશાહે હુમાયુ પાસેથી સુની પંથ છોડીને શીહા પંથ પાળવાની કબુલાત લઈને ૧૪૦૦૦ ઘોડેસ્વારોની તેને મદદ આપી, જેથી હુમાયુએ ભાઈઓ કનેથી કાબુલ અને કંદહાર જીતી લીધાં (૧૫૪૭). આરો ભાઈ વચ્ચે ૧૫૪૮ માં સલાહ થઈ, પણ કામ-રાને પાછું ખંડ ઉઘ્ઘું, તેથી કંટાળીને ૧૫૫૩ માં હુમાયુએ તેની આંખો ફોડી નખાવી. ૧૫૫૫ માં હુમાયુ દીલ્હીની ગાદી પાછી મેળવવામાં ફતેહ પામ્યો; પણ ૧૫૫૬ માં મેહેલની સીડીપરથી ઉતરતાં તેનો પગ લપસી જવાથી તે નીચે પડીને મરણ પામ્યો.

અફઘાન અથવા સુર વંશ (૧૫૪૦—૧૫૫૫).

૧. શીરશાહ ૧૫૪૦—૧૫૪૫
૨. સલીમશાહ ૧૫૪૫—૧૫૫૩
૩. મહમદ આદીલશાહ..... ૧૫૫૩—૧૫૫૫

શીરશાહ કનોજની લડાઈમાં હુમાયુને હરાવીને ૧૫૪૦ માં દીલ્હીની ગાદીએ બેઠો. એ ધણો ડાહ્યો અને ઉદાર દીલનો ખાદશાહ હતો, અને રાજ્ય કારભારમાં કુશળ હતો. એણે મારવાડના રાજને હરાવીને ચીતોડ લઈ લીધું; અને ૧૫૪૫ માં પુઠેલખંડમાં કલીન્જરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલતાં એ મરણ પામ્યો. રસ્તા અને મુસાફરખાના ખાંધીને એણે લોકને હાથ કઠું હતું.

શીરશાહ પછી એનો નાનો છોકરો સલીમશાહ ગાદીએ બેઠો, જેણે ૧૫૫૩ સુધી હુશીઆરીથી રાજ કર્યું. એના પછી એના છોકરા શીરોજને મારી નાખીને શીરશાહનો વડો છોકરો મહમદ આદીલશાહ

ગાદીએ ખેંઠો. એ ઘણા નખળો રાજ હતો, અને હેમુ નામના એક નીચ વર્ણના હિંદુને એણે રાજ્ય કારભાર સોંપ્યો હતો. એનાં રાજમાં ઘણા ખર્ચ થયા, જેથી રાજ્યના પાંચ ભાગ થયા, ને પાંચ ખાદશાહ રાજ કરવા લાગ્યા. સીકંદર સુર નામના શીરશાહના એક ભત્રીજાના હાથમાંથી હુમાયુએ ૧૫૫૫ માં દીલ્હી પાછું મેળવ્યું.

અકબર ૧૫૫૬—૧૬૦૫.

અકબર જે મુગલ વંશનો સર્વથી મોટો ખાદશાહ થઈ ગયો તે એના ખાપ હુમાયુ પછી ૧૫૫૬ માં દીલ્હીની ગાદીએ ખેંઠો. એની ઉમર એ વખતે માત્ર ૧૩ વર્ષની હતી, તેથી રાજ્ય કારભાર એના ખાપનો વજીર ખેઠેરામ સલાવવા લાગ્યો. ખેઠેરામે હુમાયુના મરણ પછી તરતજ મહમદ આદીલશાહના વજીર હેમુને પાનીપતનાં રણમાં હરાવી મારી નાખ્યો (૧૫૫૬), અને સુર વંશના શાહાબદાએના ખંડ ખેસાડી દીધા. ખેઠેરામની સખત રાજનીતિ ઉમરાવોને પસંદ પડી નહીં, તેથી તે થોડા વખતમાં અળખામણ થઈ પડ્યો, ને ઉમરાવોના સમન્વયાથી અકબરે ૧૫૬૦ માં રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. ખેઠેરામ અકબરની સામે થયો, પણ તેનું કાંઈ ફાવ્યું નહીં ત્યારે તાપે થયો, ને અકબરે તેને મારી ખસી. મક્કે જતાં ગુજરાતમાં ખેઠેરામને કોઈ અફધાને મારી નાખ્યો.

અકબરના હાથમાં રાજ્ય કારભાર આવ્યા પછી તેના કેટલાક મોટા સરદારો તેની સામે થયા, જેઓ સાથે કેટલાંક વર્ષ સુધી અકબરને લડવું પડ્યું; પણ આખરે ૧૫૬૭ માં તેઓને તાપે કરવામાં તે ફતેહ પામ્યો. ત્યાર પછી ૧૫૬૭ થી ૧૫૭૨ સુધી અકબર રજપુતો સામે લડ્યો, અને જેપુર, જોધપુર, અને ચીતોડના રાજાઓને તાપે કીધા.

૧૪૫૭૦૧ને તામે કીધા પછી ૧૫૭૩ માં એણે શુજરાત પ્રાંત સર કર્યો, અને ૧૫૭૬ માં ખાહાર, ખંગાલા, અને ઝોરીસા પ્રાંતો દીલ્હીનાં રાજ્ય સાથે જોડી દીધા. ૧૫૮૬માં કાશ્મીર, ૧૫૮૨માં સિંધ, અને ૧૫૮૪ માં કંદહાર છતી લઈને ઉત્તરે કાબુલ અને કાશ્મીરથી તે દક્ષિણે નર્મદા નદી સુધીનો દેશ અકબરે તામે કર્યો.

૧૫૮૫ માં અકબરે પોતાના છોકરા મુગલને અને બેહરામના છોકરા મીરજાંખાને દખણમાં અહમદનગર શહેર જતવા મોકલ્યા, પણ ત્યાંની રાણી ચાંદબીબીએ એવી તો ખાહાદુરીથી અહમદનગરનો ખચાવ કીધો કે મુગલોને પાછું હટવું પડ્યું. ચાંદબીબીને પાછળથી તેના સીપાઈઓએ મારી નાખી, ત્યાર પછી ૧૫૮૮ માં અકબરે પોતે દખણમાં જઈને અહમદનગર શહેર લીધું; અને ૧૬૦૧ માં ખાનદેશ પ્રાંત ખાલસા કરીને પાછો હિંદુસ્તાન તરફ કર્યો. ૧૬૦૫ માં ૪૮ વર્ષ રાજ કરીને અને પોતાની ગાદી પોતાના છોકરા સલીમને આપવાની મરજી જણાવીને આ ભલો ખાદશાહ મરાજુ પામ્યો. એની સુંદર કબર આગ્રાથી સાત મૈલ દુર સીકંદ્રા ગામમાં જોવામાં આવેછે. અકબર ઘણા રાદ્યા, ભણેસો, અને ખાહાદુર ખાદશાહ હતો. એણે મુગલ રાજ્યને ઘણું ખજવાન કર્યું, અને એના રાજમાં રૈયત સુખી હતી. એણે હિંદુ અને મુસલમાનોને સરખા ગણ્યા, અને હિંદુઓને મોટા ઝોંધા આપ્યા.

અકબર શરીરે મજબૂત અને રૂપાળો હતો, અને ખાવાપીવામાં મિતાહારી હતો. તેને શીકાર અને અંગકસરતનો શોખ હતો. નીમેલા વખતે તે સરકારી કામ કરતો, ને વિદ્યાભ્યાસને ઉત્તેજન આપી તેની પાછળ પોતે પણ મંડતો. મુસલમાની ધર્મ ઉપર એને પુરતું આક્રીન હતું નહીં, તેથી એણે હિંદુ, ખ્રીસ્તી વગેરે બીજા ધર્મના અભ્યાસ કરીને એક નવો પંથ રચાવ્યો હતો. એ નવા પંથમાં એની સાથે એના મોવો કેજ અને અખલદ્વાજલ નામના બે બ્રાહ્મણો હતા, જેઓ ઘણા વિદ્વાન હતા, અને જેમાંના એક અખલદ્વાજલે આદ્યને અકબરની નામના અંધમાં અકબરનું જન્મ ચરીત અને તેનાં રાજનું વર્ણન લખ્યું છે.

અકબરે હિંદુ અને મુસલમાનોને સરખા ગણવાની મતલબથી હિંદુઓપરનો જજીઆરો કાઢી નાખ્યો, અને કાંઈ પણ તકાવત વગર મુસલમાનો સાથે હિંદુઓને પણ મોટા ઓધા આપ્યા. જોધપુર અને જેપુરના રજપૂત રાજાની છોકરીઓ સાથે એ પરણ્યો, અને રજપૂત સરદારોને પ્રાંતોના હાકેમ અને લશ્કરના ઉપરીઓના ઓધા આપ્યા. આ રજપૂત સરદારોમાં જેપુરનો રાજા ભગવાનદાસ પંજાબનો હાકેમ હતો, અને ભગવાનદાસનો છોકરો રાજા મનસીંગ બંગાલાનો હાકેમ હતો. ત્રીજો રજપૂત રાજા તોદરમલ અકબરના મેહસુલ ખાતાનો ઉપરી હતો, જેની મેહસુલ જમા કરવાની રીતની હાલ પણ તારીફ થાય છે.

અકબર ધર્મની ખાખમાં કોઈપર જુલમ કરતો નહીં; તોપણ હિંદુઓમાં ખાજ લગન કરવાની તેણે મના કરી, અને વીધવાઓને પુનર્વિવાહ કરવાની છૂટ આપી. એણે વળી સતીનો ચાલ ખંધ પાડવાને કોશિશ કરી, પણ તેમાં એ પુરો કારી શક્યો નહીં.

અકબરે પોતાની રાજધાની દીલ્હીથી ખમેરીને આગ્રામાં કરી, અને આગ્રાને કિલ્લો બાંધ્યો. વળી આગ્રાથી ૨૪ મૈલ દુર કતેહપુર સીકરીમાં થોડો વખત એણે રાજધાની કરી હતી.

જાંહાંગીર ૧૬૦૫-૧૬૨૭.

સલીમ ૧૬૦૫ માં જાંહાંગીર નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો. એ મુસલમાની ધર્મ પ્રમાણે ચાલતો, પણ દારૂ પીતો. અકબરના કારભારીઓને કાયમ રાખીને એણે રાજ્યનો વહીવટ ચલાવ્યો, અને ઇનસાફ માગવા આવનારને કરી અડચણ ન પડે એવી ગોઠવણ કરી. એનો વડો છોકરો ખુશરૂ આદી મેળવવાને માટે ખાપની સામો થયો, પણ તે હાર્યો ને કેદ પકડાયો; અને તે ૧૬૨૧ માં મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી જાંહાંગીરે તેને કેદ રાખ્યો. નુરજાંહાં નામની એક ખુબસુરત ઇરાની સ્ત્રી સાથે એ ૧૬૧૧ માં પરણ્યો. નુરજાંહાંના ખાપને જાંહાંગીરે વજીર બનાવ્યો, ને એના બાઈ અસાફખાને મોટી પદવી આપી.

તુરજાંહાં— આ ખખરદાર અને ખુબસુરત ખેગમ એક ગરીબ હાલ-
તમાંઆવી પડેલા ઇરાની ઉમરાવની ખેટી હતી, અને અકબરના વખતમાં પોતાના
ખાપ અને બાઇ સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવી હતી. દીકરી આઠ્યા પછી તુરજાંહાં
પોતાની મા સાથે અકબરનાં જ્વનાનખાનામાં આવતવ કરતી હતી, ત્યાં આ ખુબ-
સુરત છોકરીને જોઇને સલીમ તેની સાથે પ્યારમાં પડ્યો હતો. અકબરે સલીમથી
તુરજાંહાંને દુર રાખવાની મતલબથી તેને શેરઅકબાન નામના એક ઇરાની ઉમરાવ
સાથે પરણાવી; અને શેરઅકબાનને બદલાવ પ્રાંતને હાકેમ નીમીને તેઓને
ખંગાલે મોકલી દીધાં. ગાદીપર આઠ્યા પછી જાંહાંગીરે તુરજાંહાંની છુટો થવાને
શેરઅકબાનને કરમાવ્યું, પણ જ્યારે શેરઅકબાને એમ કરવાની ના પાડી, ત્યારે
તેને મારી નખાગીને જાંહાંગીરે તુરજાંહાંને દીકરી બોલવી લીધી. તુરજાંહાંએ
જાંહાંગીર સાથે પરણવાને થોડો વખત સુધી નાપાડી, પણ પાછળથી ૧૬૧૧ માં તેણે
વિચાર ફેરવ્યો અને તેની સાથે પરણી. જાંહાંગીરનાં મરાણ સુધી તુરજાંહાંએ રાજ
વહીવટમાં મુખ્ય ભાગ લીધો. એ ૧૬૪૬ માં મરણ પામી.

સર તોમસ રૌ—૧૬૧૫ માં ઇંગલાંડના પાદશાહ પોર્ટુગલ જેમ્સ
તરફથી સર તોમસ રૌ નામનો એલચી જાંહાંગીરની દરબારમાં આવ્યો.
જાંહાંગીરે તેને ધાકું માન આપીને પોતાની દરબારમાં સર્વથી મદતો
દરજાએ આપ્યો. વળી આ એલચીના સમજવવાથી જાંહાંગીરે અંગ્રેજ
વેપારીઓની ૧૬૦૦ માં ઉભી થયેલી ‘ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની’ ને વેપારની
ખાખદમાં કેટલીક સગવડ કરી આપી.

મલીક અંબર—જાંહાંગીરના ગાદી પર આવ્યા પછી દખણમાં મલીક
અંબર નામના એક હુખસી ઉમરાવે અહમદનગરનું રાજ્ય પાકું સ્વતંત્ર કર્યું. તેણે
અહમદનગર શહેર પાકું જતી લીધું ને મુગલ સરદારોને હરાવ્યા; પણ ૧૬૧૬ માં
જાંહાંગીરે પોતાના છોકરા શાહજાંહાંને દખણમાં તેની સામે મોકલ્યો. શાહજાંહાંએ
થોડા વખતમાં મલીકઅંબરને તાબે કર્યો. ૧૬૨૦ માં મલીકઅંબર પાછો મુગલોની
સામે થયો, ને જાંહાંગીરના સરદારોને હાંકી કાઢ્યા. જાંહાંગીરે પાછો શાહજાંહાંને
તેનો સામે મોકલ્યો, પણ ૧૬૨૧ માં શાહજાંહાંએ પોતાના ખાપ સામે ખંડ દહાવ્યું.

તેથી મલીકઅંગર સાથે સલાહ કરી. મલીકઅંગર ૧૬૨૬ માં મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી મુગદાને તાબે થયો નહીં.

શાહનંદાનું ખંડ—નંદાંગીરના નાના છોકરા શેહરીઆર સાથે નુરનંદાનું પોતાની શેરઅફખાનને પેટની છોકરી પરણાવી હતી, અને શેહરીઆરને નંદાંગીર પછી ગાદી અપાવવાને માટે તે તજવીજ કરવા લાગી; અને તેમાં મદદ કરવાને માટે તેણે ડાબુલના સુબેદાર મહોબતખાને કીકડી ખોલાવ્યો. શાહનંદાને એ વાત માલમ પડવાથી તેણે દખણમાં ખંડ ઉઠાવ્યું (૧૬૨૧). નંદાંગીરે પોતાના છોકરા પરવેજને અને મહોબતખાને તેની સામા મોકલ્યા, જેઓએ શાહનંદાને દખણમાંથી નસાર્યો. શાહનંદા ખંગાલે આવ્યો, અને થોડા વખતમાં ખાપને તાબે થયો.

મહોબતખાનું ખંડ—મહોબતખા અને પરવેજને દોઢાં વર્ષ હતી, તે બંનેને નુરનંદાએ મહોબતખાનો ઘાટ ઘડવાની તજવીજ કરી, અને તેને દરબારમાં ખોલાવ્યો. મહોબતખા નુરનંદાની મતલબ પામી ગયો, તેથી ૫૦૦૦ રાજપુત સ્વારો સહિત દરબારમાં આવ્યો, અને નંદાંગીર જેવો જેલમ નદી ઉતરતો હતો તેવામાં તેને કેદ પકડ્યો, અને નંદાંગીરને નામે અમલ ચલીવવા લાગ્યો (૧૬૨૬). નુરનંદાએ નંદાંગીરને છોડવવાને ઘણી કોશિશ કરી, પણ જ્યારે ફાવી નહીં ત્યારે પોતે પણ નંદાંગીર સાથે કેદ રહી, અને એક વરસ પછી નંદાંગીરને છોડવવામાં ફતેહ પામી (૧૬૨૭). મહોબતખા દખણમાં નાહો, જ્યાં આ વખતે શાહનંદાએ પાછું ખંડ ઉઠાવ્યું હતું; અને ૧૬૨૬ માં પરવેજ મરણ પામ્યો હતો તેથી તે શાહનંદા સાથે મળી ગયો. પણ એટલામાં નંદાંગીર કાશ્મીરથી લાહોર આવતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો.

શાહજાંહાં (૧૬૨૭—૧૬૫૮).

શાહજાંહાં પોતાના આપ જાંહાંગીરના મરણ પછી તરત આગ્રે આવ્યો. શેહેરીઆર તેની સામે થયો, પણ હાથો અને મોંયો ગયો; અને શાહજાંહાંએ પોતાના છોકરા શિવાય આખરનાં કુળના સઘળા શાહજાંહાંઓને મારી નાખ્યા. નુરજાંહાંના ભાઈ અસોફખાં અને મહોબતખાંની મદદથી એણે ગાદી મેળવી હતી. નુરજાંહાંને દરબાર છોડી એકાંતવાસમાં જઈ રહેવાની એણે ફરજ પાડી, અને તેને મોટું વપોસન આપતું કીધું.

ખાનજાંહાં લોદીનું ખંડ—૧૬૨૮ માં દખણના સુબેદાર ખાનજાંહાં લોદીએ શાહજાંહાં સામે ખંડ લડાવ્યું, પણ તરત તાણે થયો. શાહજાંહાંએ ખાનજાંહાંની માલને બ લી કરીને મોહોબતખાંને દખણનો સુબેદાર કર્યો. માલવામાં ખાનજાંહાંએ પાછું ખંડ કર્યું, પણ શાહજાંહાંની કોત્રે એને ચંબલ નદી પાસે હરાવ્યો. ખાનજાંહાં નાશીને દખણમાં ગયો, જ્યાં અહમદનગરના ખાદરાહ એને આશરો આપ્યો. આખરે છુંદેલખંડમાં ખાનજાંહાં માર્યો ગયો.

અહમદનગર ખાલસા કર્યું—અહમદનગરના રાજાએ ખાનજાંહાં લોદીને મદદ કરી હતી તેથી મુગલોએ અહમદનગરના મુલકપર ચઢાઈ કરી. અહમદનગરના રાજાને ખીજપુર અને ગોલકોન્ડાના રાજાની મદદ હતી, તેથી ત્રણુડે સામે મુગલોને લડવું પડ્યું; પણ તેઓ કેટલોક વખત લુધી ફાવ્યા નહીં, અને તેવામાં એક મરેડી સરદાર શાહાજી ભોસ્લેએ અહમદનગરનો કબજો લીધો. શાહજાંહાં પોતે દખણમાં આવ્યો, અને ખીજપુર અને ગોલકોન્ડાના રાજાઓને ખંડણી આપવાની ફરજ પાડી; તથા શાહાજીને હરાવીને અહમદનગરનું રાજ્ય દીલ્હીનાં રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું (૧૬૩૭).

શાહજાંહાંની સામે એના છોકરાઓનું ખંડ—ધણાં વરસ શાંતીથી રાજ કર્યા પછી અને દીલ્હી અને આગ્રા શેહેરોને સુંદર ધમા-

રતાથી સાબુગાર્યા પછી ૧૬૫૭ માં શાહજાંહાં માંદો પડ્યો, અને તેનો વડો છોકરો દારા, જે શુરો, ઉદાર, અને ભોળો હતો તેને રાજ્ય કારભાર સોંપ્યો. એ વખતે શાહજાંહાંનો ખીન્ન છોકરો શુજા, જે ખાયસો અને વિષથી હતો, તે ખંગાલાનો સુખો હતો; ત્રીજો છોકરો ઐરંગઝેબ દખણનો, અને સર્વથી નાનો મુરાદ શુજરાતનો સુખો હતો. શાહજાંહાંના મંદવારની વાત દારાએ છુપાવવાની કોશિશ કરી તે છતાં સઘળા છોકરા-ઓએ જાણી, અને શુજા અને મુરાદે પાદશાહી ખેતાપ ધારણ કરીને દીલ્હી તરફ કુચ કરવાની તૈયારી કરી. ઐરંગઝેબ જે સઘળા ભાઈ-ઓમાં ઘણાજ પાણેશ અને ખંદો હતો, તેણે મુરાદને એવું સમજાવ્યું કે મારે મકકે જઈને ફજીર થવું છે, પણ નાસ્તીક દારાને ખદસે તને દીલ્હીની ગાદીપર બેઠાને મારી ખુશી ઘણી છે. મુરાદ જે ઘણા ભોળો અને નખળા મનનો હતો, તેણે ઐરંગઝેબના ખોલવા ઉપર ભરોસો રાખીને પોતાની ફોજ ઐરંગઝેબની ફોજ સાથે જોડી નાખી, અને ખન્ને ભાઈઓએ દીલ્હી તરફ કુચ કરી. દારા પેહેલાં શુજાની સામે ગયો ને તેને કાશી આગળ હરાવીને પાછો કાઢ્યો. ઐરંગઝેબ અને મુરાદે ઉજ્જન આગળ દારાના સરદાર જેશંતસીંગને હરાવ્યો અને તેઓ આગળ વધ્યા. આગ્રા પાસે દારા ઐરંગઝેબ અને મુરાદની સામે ગયો, પણ હાર્યો અને દીલ્હી તરફ નાહો. ઐરંગઝેબ અને મુરાદ આગ્રામાં દાખલ થયા, શાહજાંહાંને તેના મેહેલમાં નજર કેદ કર્યો, અને દારાની પાછળ ગયા. રસ્તામાં ઐરંગઝેબે દગાથી મુરાદને કેદ કર્યો ને તેને ગવાલ્યરના ડુંગરી કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો ; અને પોતે દીલ્હી આવીને આલમ-ગીર નામ ધારણ કરીને ગાદીપર બેઠો (૧૬૫૮). શાહજાંહાં પોતાના મેહેલમાં એક કેદી તરીકે રહીને ૧૬૬૬ માં મરણ પામ્યો.

શાહજાંહાંના અનલમાં મુગલ રાજ્યની આવક ઘણી વધી અને એણે દીલ્હી અને આગ્રામાં સુંદર ધમારતો બાંધીને પોતાનું નામ અમર કર્યું. એ

ઇમારતોમાં આશ્રમાં ખાંધેલો તાજમેહેલ જેમાં એની અને એની માનીતી ખેગમની કપર છે તે દુનીઆમાં સર્વથી સુંદર ઇમારત ગણાય છે. વળી આશ્રના કિલ્લોમાં ખાંધેલી માતી મરજદ અને દીલ્હીની જુમા મરજદ તથા ત્યાંનો મેહેલ અને દીવાની ખાસ ઘણી સુંદર ઇમારતો છે. એની દરખારના બપકાએ અને એનાં ઝવેરથી મદી લીધેલાં મારના આકારના તખતે (માંસાસન) યુરોપીયન મુસાફરોને અચરતીમાં નાખ્યા હતા.

ઐરંગજેખ ૧૬૫૮—૧૭૦૭.

ઐરંગજેખ પોતાના પાપને કુંદ કરી અને આલમગીર નામ ધારણ કરીને ૧૬૫૮ માં ગાદીએ બેસા. કોઈ રજપુત રાજાએ દારાને ઐરંગજેખના હાથમાં સપડાવ્યો, અને ઐરંગજેખે તેને ૧૬૫૮ માં મારી નખાવ્યો. શુબને ઐરંગજેખના સરદાર મીર જુમલાએ હરાવીને હાંકી કાઢ્યો, ત્યાર પછી તેણે આરાકાન પ્રાંતમાં આશરો લીધો, જ્યાં તે પોતાનાં કુટુંબ સહિત માર્યો ગયો (૧૬૬૦). મુરાદને ૧૬૬૧ માં ઐરંગજેખે ખંદીખાનાંમાંજ મારી નખાવ્યો. સાહજાંહાં પોતાના છોકરાઓના જીનથી દુઃખી થઈને ૧૬૬૬ માં આગે મરણ પામ્યો.

ઐરંગજેખ અને રજપુતો વચ્ચે લડાઈ—(૧૬૭૭—૧૬૮૧).

અકબરે કાઢી તાબેસા હિંદુઓપરનો જલ્લઆવેરો ઐરંગજેખે ૧૬૭૭ માં પાછો નાખ્યો, હિંદુઓને સરકારી નોકરીમાંથી કાઢી મુક્યા, અને જૈશવંતસીંગનાં મરણ પછી તેની પાચડી છોકરાંપર જીલમ પાડ્યો, તેથી રજપુતોનાં દીલ ઘણાં દુઃખાયાં, અને મુખ્ય રજપુત રાજ્યોએ એની સામે લડાઈ ઉઠાવી (૧૬૭૭). ઐરંગજેખની ફોજે જેપુર, જોધપુર, અને ઉદેપુરના મુલકો ઉજડ કર્યા, અને રજપુતોએ માલવાના મુસલમાની પ્રાંતોમાં હુટ અને કતલ ચલાવીને વેર લીધું. (આ લડાઈથી મુગલ રાજની પડતીવું ખી રેપાયું અને ઐરંગજેખની પછી આવનાર

ખાદશાદિના અમલમાં રજપુતોએ મુગલ રાજ્ય ભાંગી પાડવાને ખનતી ફેરોડ કરી). ૧૬૮૧ માં દખણમાં ભારે ફોજ સાથે લડાઈ ચલાવવાના હેતુથી ઐરંગઝેબે રજપુતો સાથે સલાહ કરી.

શીવાજી (૧૬૬૪—૧૬૮૦). આ પ્રખ્યાત લડવૈયો અને મરેઠાનો પેહેલો રાજા શાહજી ભોસ્લે નામના એક મરેઠી સરદારનો છોકરો હતો. શીવાજીના પાપની પુનામાં જંગીર હતી ત્યાં એ પોતાની મા સાથે રહેતો હતો. ડુંગરામાં રહેનારા લડાયક માવડી સ્ત્રીકો સાથે એણે નાનપણથી પડોશનાં રોડેરોમાં લુટફાટ કરવા માડી, ને થોડા વખતમાં પોતાની આસપાસ આ જગરા લોકોની એક નાની ફોજ એકઠી કરા. ઝોગજોગ વર્ષની ઉમરે પુનાથી વીસ મૈલ દૂર આવેલો તોન્વીનો ડુંગર કિલ્લો ત્યાંના કાઝિદારને લાંચ આપીને એણે પોતાના કબજામાં લીધો (૧૬૪૬); અને ત્યાર પછી ધીમે ધીમે ખીજ કિલ્લાઓ લઈને ખીજપુરાનાં રાજ્યનો કેટલોક મુલક પોતાને તાબે કરી લીધો. ખીજપુરાના રાજાએ શીવાજીનું ખળ વધતું જતું જોઈને ૧૬૫૬ માં પોતાના એક શુરા સરદાર અફતુલખાનને એક મોટી ફોજ સાથે શીવાજીને વચ કરવા મોકલ્યો. શીવાજીએ ખોટો ધમરાટ દેખાડી પોતે ખાદશાહને તાબે થવાને ઘણો આતુર છે એવું ડોળ ઘાટ્યું, અને અફતુલખાનને પોતાના પરતાખઘડના કિલ્લા પાસે ખાનગી મુલાકાતે આવવાને લલચાવ્યો, અને તેને દગાથી મારી નાખીને તેનું લથકર વીખેરી નાખ્યું. ૧૬૬૨ માં શીવાજીએ મુગલોના મુલકમાં છેક ઐરંગઝેબાદ સુધી લુટફાટ કરી. ત્યાર પછી ૧૬૬૩ માં શીવાજીએ સુરત લુટ્યું. ૧૬૬૪ માં શીવાજીએ રાજનો ખેતાખ ધારણ કરી, ને પોતાને નામના સીક્કા પડાવ્યા. ૧૬૬૫ માં શીવાજી સામે ઐરંગઝેબે એક મોટી ફોજ મોકલી, જેણે એક પછી એક શીવાજીના ઘણા કિલ્લા લઈ લીધા, ને શીવાજીને તાબે થઈ સંધી

કરવાની ફરજ પાડી. એજ વર્ષમાં શીવાજીએ ખીજાપુર સામે મુગલોને મદદ કરી, તેથી ઐરંગઝેબે એક પત્ર લખી એને દીલ્હી ખેલાવ્યો. ૧૬૬૬ માં શીવાજી પોતાનાં છોકરા સંભાળને લઈને દીલ્હી ગયો. ઐરંગઝેબે તેને પોતાની દરબારમાં હલકી પદવી આપી અને દીલ્હીમાં નજર કેદ રાખ્યો; પણ શીવાજી તદખીરથી પોતાનાં છોકરા સાથે દીલ્હી છોડી ગયો, ને દખણમાં આવી ઐરંગઝેબ સામે લડાઈ ઉઠાવી. નેષ પુરનાં રાજા જેશવંતસીંગના વચ્ચે પડવાથી થોડા વખતમાં ઐરંગઝેબ અને શીવાજી વચ્ચે પાછી સલાહ થઈ. ૧૬૭૦ માં શીવાજીએ ફરીથી સુરત હુટયું; અને પોતાનાં મુલકના રાજ્ય કારભાર વિષે પકડે ખંદોખસ્ત કરીને ૧૬૭૪ માં તેણે રાયગઢમાં મહારાજા ધીરાજનો ખેતાખ ધારણ કીધો, અને સોનાંથી પોતાની તુલના કરીને તે સોનું બ્રાહ્મણને વેંહેંચી આપ્યું. શીવાજી ૧૬૮૦ માં રાયગઢમાં મરણ પામ્યો, ને એની પછી એનો છોકરો સંભાળ ગાદીએ બેઠો.

ઐરંગઝેબની દખણપર સ્વારી—(૧૬૮૩—૧૭૦૭). દખણ તાબે કરવાને ઐરંગઝેબે ૨૫) વર્ષ સુધી પોતાનાં સરદારો મારફતે લડાઈ ચલાવી. પણ જ્યારે ફાતે નહીં ત્યારે પંડે ૧૬૮૩ માં દખણપર ચઢ્યો, અને મુઝા ત્યાં લગી ચૌવીશ વર્ષ દખણમાં રહીને લડ્યો. ૧૬૮૬ માં ખીજાપુર, અને ૧૬૮૭ માં ગોલકોન્ડા તેણે ખાલસા કર્યો, પણ તે મરેઠા સામે પુરેપુરો ફાવ્યો નહીં. ૧૬૮૯ માં શીવાજીનો છોકરો સંભાળ એનાં હાથમાં કેદ પકડાયો, તેને એણે મારી નખાવ્યો, અને તેના છ વર્ષના છોકરા શાહુને કેદ રાખ્યો. મરેઠી સરદારો આ ખનાવથી ડર્યા નહીં, ને સંભાળના સાવકા ભાઈ રાજારામને તેઓએ ગાદીએ બેસાડ્યો, ને ૧૭૦૦ માં રાજારામના મરણ પછી તેના ન્હાના છોકરા શીવાજી ખીજાને રાજા કર્યો, જેની નાની વયને લીધે તેની મા તારાખાઈ

રાજ્ય કારભાર ચલાવવા લાગી. ઐરંગઝેબે ૧૭૦૧ સુધીમાં મરેઠાન ઘણા ખરા કિલ્લા તાબે કર્યા, પણ ૧૭૦૫ સુધીમાં મરેઠા તે પાછા લેવામાં ફતેહ પામ્યા. મરેઠાએ સામે ફાંચા વગર ૧૭૦૭ માં ઐરંગઝેબ અહમદનગરમાં મરણ પામ્યો.

ઐરંગઝેબ કામમાં ઉમંગી અને રાજ્ય કારભારમાં ઘણો કુશળ હતો; મુસલમાની ધર્મપર એનું ઘણું આકીન હતું, અને હિંદુઓને એ ધિક્કારતો હતો. ખાપને પદભ્રષ્ટ કરીને, ભાષાઓના જ્ઞાન કરીને, અને હિંદુઓપર જુલમ પાડીને એણે પોતાની કીર્તિને રાધ લગાડ્યો.

પ્રકરણ ૬ ટું.

મુગલ રાજ્યની પડતી હાલત—૧૭૦૭—૧૮૫૭.

ઐરંગઝેબ પછીના દીલ્હીના પાદશાહો.

૭. ખાહાદુરશાહ (અથવા શાહઆલમ પેહલો).	૧૭૦૭—૧૭૧૨
૮. જાંહાંદારશાહ.	૧૭૧૨—૧૭૧૩
૯. ફર્રુખશીર.....	૧૭૧૩—૧૭૧૯
૧૦. મહમદશાહ.....	૧૭૧૯—૧૭૪૮
૧૧. અહમદશાહ.....	૧૭૪૮—૧૭૫૪
૧૨. આલમગીર ખીજી.....	૧૭૫૪—૧૭૫૯
૧૩. શાહઆલમ ખીજી.....	૧૭૫૯—૧૮૦૬
૧૪. અકબર ખીજી.....	૧૮૦૬—૧૮૩૭
૧૫. મહમદ ખાહાદુરશાહ.....	૧૮૩૭—૧૮૫૭

૧૭૦૭—ઝૈરંગજેખના ત્રણે છોકરા ગાદી માટે વઢયા, પણ તેનો વડો
છોકરો મુઆજમ જીલશીકરખાં નામના સરદારની મદદથી
પોતાના ભાઈઓ આલમ અને કામખખશને મારી નાખીને
ખાહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો.

૧૭૧૦—સીખ લોકનો પંથ જે ખાખરના વખતમાં નાનક નામના પુરૂષે
પંજાબમાં સ્થાપ્યો હતો, તે લોકોએ ખાદશાહ સામે ખંડ
ઢાળ્યું; ખાહાદુરશાહ પોતે તેમની સામે લડવા ગયો, અને
તેમને હુંગરોમાં હાંકી કાઢ્યા; પણ તેમને પુરેપુરા વશ કરી
શક્યો નહીં.

૧૭૧૨—ખાહાદુરશાહ મરણ પામ્યો; અને તેના વડા છોકરા જાંહાંદાર-
શાહને જીલશીકરખાંએ ગાદીપર બેસાડ્યો. જીલશીકરખાં વજીર
થઈને સઘળો રાજ્ય કારભાર ચલાવવા લાગ્યો.

૧૭૧૩—જાંહાંદારશાહના ભત્રીજા ફરૂખશીરે ગાદીનો દાવો કીધો, અને
તેને ખાહાર પ્રાંતના સુખા સૈયદ હુસેનઅલીએ અને અલહાબાદ
પ્રાંતના સુખા સૈયદ અબદલ્લાએ મદદ કરી. આ સૈયદ ભાઈ-
ઓએ આગ્રા પાસે જીલશીકરખાં અને જાંહાંદારશાને હરાવીને
મારી નાખ્યા, અને ફરૂખશીરને ખાદશાહ કર્યો. હુસેનઅલી
વજીર થયો, ને અબદલ્લા સેનાધિપતી થયો.

૧૭૧૬—સીખ લોકોએ પાછું ખંડ ઢાળ્યું; પણ મુગલોને હાથે તેઓ
હાર્યા, અને તેમનો સરદાર ખંદા અને ઘણાએક સીખો કેદ
પકડાયા, જેઓને ઘણાંજ ઘાતકીપણાંથી રીખાવીને મારી નાખ્યા.

૧૭૧૯—સૈયદ ભાઈઓથી હુદો થવાની ફરૂખશીરે કોશેરા કરવા માંડી,
તેથી સૈયદ હુસેનઅલીએ તેને મારી નાખ્યો; અને એક પછી

એક ત્રણ નાના છોકરાઓને ખાદશાહ કર્યા જેમાંના બે થોડા માસમાં મરણ પામ્યા, ને ત્રીજો મહમદશાહ એ વર્ષના સપ્ટેમ્બર મહીનાથી રાજ કરવા લાગ્યો.

૧૭૨૦—નીજમ-ઉલ-મુલ્ક અને અયોધ્યાના હાકેમ સાદતખાંએ સૈયદ ભાઈઓની સામે એકસંપ કર્યો. નીજમે ખંડ ઉડાવ્યું અને પોતાની આગલી સુખેદારી પાછી મેળવવાને દખણ તરફ કુચ કરી. હુસેનઅલી ખાદશાહને સાથે લઈને તેની પાછળ ગયો, પણ માર્ગમાં તેને કોઈએ મારી નાખ્યો. સૈયદ અબ્દલા દીલ્હી અને આગ્રાની વચ્ચે શાહપુરની લડાઈમાં નીજમ-ઉલ-મુલ્કને હાથે હાર્યો અને માર્યો ગયો. નીજમ દીલ્હી આવીને ખાદશાહનો વજર થયો.

૧૭૨૪—નીજમ-ઉલ-મુલ્ક દેદ્રાપાદમાં રાજધાની કરીને દખણમાં સ્વતંત્રપણે રાજ કરવા લાગ્યો.

૧૭૩૬—મરેઠી પેશવા ખાજરાવ પેહલાએ દીલ્હીપર ચઢાઈ કરી; નીજમ-ઉલ-મુલ્ક ખાદશાહની મદદે આગ્યો, પણ જોપાલની લડાઈમાં ખાજરાવે તેને હરાવ્યો.

૧૭૩૮—ધરાનનો રાજા નાદીરશાહ હિંદુસ્તાન અને કંદહાર જીતી લીધા પછી હિંદુસ્તાનપર ચઢ્યો, અને કર્નાલની લડાઈમાં મહમદશાહની ફોજને હરાવીને દીલ્હીમાં પેઠો, ને ત્યાં હુદ ને કતલ ચલાવી. દીલ્હીમાંથી શાહજહાંનું મૌરાસન અને પુષ્કળ ખજાનો લઈને તે પાછો ફર્યો.

૧૭૪૭—નાદીરશાહના મરણ પછી તેનો એક સરદાર અહમદશાહ અબ્દલી કંદહારનો રાજા થયો હતો, તેણે હિંદુસ્તાનપર પેહલી ચઢાઈ કરી.

૧૭૪૮—સરહિંદની લડાઈમાં અહમદશાહ અબદલીને શાહજહા અહમદ અને વજીર કમરૂદીને હરાવ્યો.

૧૭૪૮—મહમદશાહ મરણ પામ્યો, અને તેનો છોકરો અહમદશાહ ગાદીએ બેઠો. (એજ વર્ષમાં નીજમ-ઉલ-મુલક અને શાહુ રાજા મરણ પામ્યા.)

૧૭૫૧—અહમદશાહ અબદલીએ બીજીવાર હિંદુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી, પણ તેને ખાદશાહે લાહોર અને મુલતાન આપી પાછો વાળ્યો.

૧૭૫૪—નીજમ-ઉલ-મુલકના પૌત્ર ગાજુદ્દીનની સલાહથી ઉમરાવોએ અહમદશાહને ગાદીએથી ઉડાડી મૂક્યો, અને તેના કાકા આલમગીર બીજાને ગાદી આપી. અહમદશાહને આંધણી કરી કેદખાનામાં નાખ્યો જ્યાં તે મરણ પામ્યો.

૧૭૫૬—અહમદશાહ અબદલી ત્રીજીવાર હિંદુસ્તાનપર ચઢી આવ્યો, ને દીલ્હી છુટી પાછો ફર્યો.

૧૭૫૮—અહમદશાહ અબદલીએ ચોથીવાર હિંદુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી.

,, ગાજુદ્દીને આલમગીર ખાદશાહને મારી નાખ્યો; અને ખાદશાહનો છોકરો શાહઆલમ જે ગાજુદ્દીનને લીધે દીલ્હી છોડી ખાહાર પ્રાંતમાં ભમ્યા કરતો હતો, તે નામનો ખાદશાહ થયો. (૧૭૭૧ સુધી શાહઆલમ દીલ્હીમાં પગ મેલી શક્યો નહીં, ને અલાહાબાદમાં અંગ્રેજોના આશરા હેઠળ રહ્યો.)

૧૭૬૦—અહમદશાહ અબદલીએ બીજીવાર દીલ્હી છુટ્યું.

,, હડગીરની લડાઈમાં મરૈડી સરદાર સદાશીવરાવ બાહ્યે નીજમ સલાખતજંગને હરાવ્યો.

- ૧૭૬૧—પાનીપતની ત્રીજી લડાઈમાં અહમદશાહ અબદલીએ સદાશીવ-રાવ ભાઈની સરદારી હેઠળ મરેઠી ફોજને હરાવી.
- ૧૭૮૮—યુલામ કાદર નામના એક સરદારે શાહઆલમ ખાદશાહની આંખો ફોડી નાખી. મરેઠાઓએ ખાદશાહને છોડાવ્યો, ને પોતાના કબજામાં રાખ્યો.
- ૧૮૦૩—અંગ્રેજ સરદાર લોર્ડ લેકે દીલ્હી લીધું, અને શાહઆલમને મરેઠાના હાથમાંથી છોડાવ્યો.
- ૧૮૦૬—શાહઆલમ મરણ પામ્યો, અને તેનો છોકરો અકબર ખીજે અંગ્રેજોના આચારા હેઠળ નામનો ખાદશાહ થયો.
- ૧૮૩૭—અકબર ખીજે મરણ પામ્યો, અને તેનો છોકરો મહમદ ખાદશાહ પણ નામનો ખાદશાહ થયો.
- ૧૮૫૭—દેશી સીપાઈઓએ ખળવો કર્યો, તેમાં મહમદ ખાદશાહના એક ભાગ લીધો. તથા અંગ્રેજોએ એને દેશનીકાલ કરી રંગુનમાં રાખ્યો, જ્યાં એ ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો.

નીજમ-હિલ-મુલક (અસોફજીહ).

મુગલ રાજ્યમાં નીજમ-હિલ-મુલક એક પ્રખ્યાત લડતો તરીકે જાણીતો છે. ૧૭૧૩ માં ફરખશીરના ગાદીપર આવ્યા પછી એ જલદીકરખાની જગાએ દખલનો સુખેદાર થયો. ૧૭૧૪ માં ખાદશાહના વજીર સૈયદ હુસેન અલીએ એને એની જગાએથી ખસેડ્યો ને પોતે દખલનો સુખેદાર થયો. નીજમ-હિલ-મુલક અયોધ્યાના નવાબ સાદતખાં સાથે મળી જઈને સૈયદ બાઈઓની સામે થયો, ને શાહપુરની લડાઈમાં સૈયદ અબદલ્લાને હરાવી તેણે સૈયદોની સત્તાનો અંત આણ્યો (૧૭૨૦). નીજમ ખાદશાહનો વજીર થયો, ને તેણે પોતાનો દખલનો સુખેદારનો આગલો ઓઢધો પણ ધારણ કરીધો. ૧૭૨૪ માં એ દખલમાં ગયો, ને હૈદરાબાદનું રાજ્ય સ્થાપી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

૧૭૩૬ માં જ્યારે બાજરાવ પેશવાએ દીલ્હીપર ચઢાઈ કીધી ત્યારે નીજમ ખાદશા-
હની મદદે ગયા, પણ બાજરાવે ભોપાલની લડાઈમાં એને હરાવ્યો. ૧૭૪૮ માં
આ બાહદુર લડવૈયો ૧૦૪ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

મરેઠી રાજ્યની ચક્તી અને તેનો અંત. ૧૭૦૭-૧૮૪૮

મરેઠી રાજા.

૧. શીવાજી	૧૬૬૪-૧૬૮૦
૨. સંભાજી	૧૬૮૦-૧૬૮૯
૩. રાજરામ	૧૬૮૯-૧૭૦૦
૪. શીવાજી ખીજે	૧૭૦૦-૧૭૦૮
૫. શાહુ	૧૭૦૮-૧૭૪૮
૬. રામરાજ	૧૭૪૮-૧૭૭૭
૭. શાહુ ખીજે	૧૭૭૭-૧૮૧૮
૮. પ્રતાપસિંગ (ખાળા તાહેખ)	૧૮૧૮-૧૮૩૭
૯. શાહાજી (આપા તાહેખ)	૧૮૩૭-૧૮૪૮

ઔરંગઝેબના મરણ પછી તેના છોકરા આજમે સંભાળના છો-
કરા શાહુને છોડી મૂક્યો, અને શાહુ પોતાનું રાજ લેવા આવ્યો. આ
વખતે સતારામાં શીવાજી ખીજે રાજ કરતો હતો, અને તેની મા તારા-
ખાઈ રાજ્ય કારભાર ચલાવતી હતી. તારાખાઈ શાહુની સાથે યદ્ય,
પણ કેટલાક મરેઠી સરદારો શાહુ સાથે મળી ગયા, તેથી તારાખાઈનું
કાંઈ ચાલ્યું નહીં. શાહુ સતારાની ગાદીપર બેઠો, અને તારાખાઈ
પોતાના છોકરા સાથે કોલ્હાપુરમાં જઈ રહી, (૧૭૦૮). મુગલ દરબારમાં

ફેળવાયાથી શાહુને એશઆરામ ઘણો પસંદ હતો, તેથી તેણે સઘળો રાજ્ય કારભાર ૧૭૧૪ માં પોતાના વજીર ખાલાજી વિશ્વનાથને સોંપ્યો. આ વખતથી મરેઠી રાજમાં પેશ્વા (વજીર) કરતા હરતા થયા, અને રાજાઓ માત્ર નામનાજ રહ્યા. શાહુ ૧૭૪૮ માં મરણ પામ્યો, અને તેની પછી ચાર નામના રાજા થયા. છેલ્લો રાજા આપા સાહેબ ૧૮૪૮ માં મરણ પામ્યો, ત્યારે અંગ્રેજીએ સતારાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

પેશ્વાનો અમલ (૧૭૧૪—૧૮૧૮)

૧. ખાલાજી વિશ્વનાથ	૧૭૧૪-૧૭૨૦
૨. ખાજરાવ પેટેલો	૧૭૨૦-૧૭૪૦
૩. ખાલાજી ખાજરાવ	૧૭૪૦-૧૭૬૧
૪. માધવરાવ પેટેલો	૧૭૬૧-૧૭૭૨
૫. નારાયણરાવ	૧૭૭૨-૧૭૭૩
૬. સવાઈ માધવરાવ	૧૭૭૪-૧૭૮૫
૭. ખાજરાવ ખીજે	૧૭૮૫-૧૮૧૮

ખાલાજી વિશ્વનાથ—૧૭૧૪-૧૭૨૦.

ખાલાજી વિશ્વનાથ શાહુનો વજીર અને પેટેલો પેશ્વા હતો. ૧૭૧૪ માં શાહુ રાજાએ સઘળો રાજ્ય કારભાર એને સોંપ્યો. ખાલાજીએ પોતાની હુશીઆરીથી મરેઠી રાજ્યને જોરપર આણ્યું. ૧૭૧૮ માં ખાલાજી એક ફોજ લઈને સૈયદ લાહઓની મદદે દીલ્હી ગયો. આદશાહના વજીર સૈયદ હુસેનઅલીએ તેને દબાવવાની યોથનો તથા પુના ને સતારાના મુલક ઉપરની સ્વતંત્ર સત્તાનો કરાર લખી આપ્યો (૧૭૨૦). ખાલાજી ૧૭૨૦ માં મરણ પામ્યો.

ખાજુરાવ પેહલો—૧૭૨૦-૧૭૪૦.

ખાલાજનો છોકરો ખાજુરાવ મરેઠી રાજ્યમાં શીવાજીની માફક એક લડવૈયા તરીકે પ્રખ્યાત થઇ ગયો છે. એ ઘણો સ્વદેશાભીમાની, શુરવીર, અને ભણેલો હતો. એણે મરેઠી રાજ્યને ઘણું વધાર્યું અને લડવામાં જેઓ કુરાળ માલમ પડ્યા તેઓને ઢંચી પદવીએ ચઢાવ્યા અને જાગીરો આપી. મહારાવ હોલકર અને રાણાજી સીંધ્યા, જેઓના વંશના રાજા હોલ ઇંદોર અને ગવાલ્યરમાં રાજ કરે છે, તેઓને ગરીબ અવસ્થામાંથી ખાજુરાવે ઢંચી પદવીએ ચઢાવ્યા. ખાજુરાવની મુખ્ય મતલબ મુગલાઈ રાજ્ય તોડીને ભરતખંડના ધણી થવાની હતી. મુલકો લડીને મેળવવામાં એ કુરાળ હતો, પણ રાજનો વહિવટ કરવામાં એ શીવાજીના જેવો હુશીયાર હતો નહીં. ૧૭૩૪ માં ખાજુરાવે માલવા પ્રાંત તાપે કીધો. એજ વર્ષમાં મરેઠી ફોજના સેનાધિપતી ત્રીખકજી દાલાડે અને ખાજુરાવ વચ્ચે દમોઈ આગળ લડાઈ થઈ, જેમાં ત્રીખકજી હાર્યો અને મર્યો ગયો. ૧૭૩૬ માં એણે ભોપાલની લડાઈમાં નીજામ ઉલ્લ-મુલ્કને હરાવ્યો, અને માલવા પ્રાંત, નર્મદા અને ચંપલની વચ્ચેનો મુલક, અને પચાસ લાખ રૂપીઆ ખાદશાહ પાસથી અપાવવાનો કરાર લખી આપવાને નીજામને ફરજ પાડી. ૧૭૩૯ માં ખાજુરાવના ભાઈ ચીમનાજી આપાએ બે મહીના સુધી શીરંગી સાથે લડીને વસાઈનો કિલ્લો લીધો. ખાજુરાવ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો.

ખાલાજ ખાજુરાવ—૧૭૪૦-૧૭૬૧.

ખાજુરાવનો વડો છોકરો ખાલાજ ખાજુરાવ ૧૭૪૦ માં પેશ્વા થયો. એ આગસ્ટ અને ખંદો હતો, પણ દયાળુ હતો. એના વખતમાં ખીરાંરના

રાજ્યે પોતાની સત્તા પૂર્વ તરફ ધણી વધારી, અને ખંગાલાપર ફેટલીક સ્વારી કરીને ત્યાંથી ચોથ લીધી. ૧૭૫૭ માં ખાલાજીએ કર્નાટક પર સ્વારી કરી અને આફ્ટના નવાખ અને મૈસુરના રાજા કનેથી ખંડણી લીધી. ૧૭૬૦ માં ઉડગીરની લડાઈમાં પેશ્વાના ભાઈ સદાશીવરાવ ભાઉએ નીજમ સલાખતજંગને હરાવ્યો, અને તેને ફોલતાખાદ, આસીરગઢ, ખીજાપુર અને ઝૈરંગાખાદ મરેઠાને આપવાની ફરજ પાડી. ૧૭૫૮ માં પેશ્વાના ખીજ ભાઈ રાધોખાએ લાહોરપર ચઢાઈ કીધી હતી, તેથી અહમદશાહ અખદલી સિંધુ નદી ઝોળંગી ચોથીવાર હિંદુસ્તાનપર ચઢી આવ્યો ને હોલકર અને સીંધ્યાને હરાવ્યા. અહમદશાહની સામે થવાને સદાશીવરાવ ભાઉ અને પેશ્વાના છોકરા વીશ્વાશરાવે ઉત્તર તરફ કુચ કરી; પણ પાણીપતની ત્રીજી લડાઈમાં અહમદશાહ અખદલીના હાથપર મરેઠાઓએ સખત હાર ખાધી, અને સદાશીવરાવ અને વીશ્વાશરાવ માર્યા ગયા (૭ મી જાનેવારી ૧૭૬૧). આ માઠા સમાચાર સાંભળતાંજ ખાલાજી પેશ્વાને એવો તો ગમ લાગ્યો કે એજ વર્ષના જૂન મહીનામાં એ મરણ પામ્યો.

માધવરાવ—૧૭૬૧-૧૭૭૨.

ખાલાજી પછી એનો છોકરો માધરાવ ૧૭ વર્ષની ઉમરે પેશ્વા થયો, અને એની નાની વયને લીધે એનો કાકો રાધોખા રાજ્ય કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. હૈદ્રાખાદના નીજમે મરેઠી મુલક પર ચઢાઈ કરીને પુના છુટયું, પણ મરેઠાએ મુગલોને હરાવીને હાંકી કાઢ્યા. ૧૭૬૪ માં મૈસોરના રાજા હૈદરઅલીએ મરેઠી મુલકપર ચઢાઈ કરી, માધવરાવ પેશ્વા પોતે હૈદરની સામે ગયો, અને તેને હરાવીને ૩૨ લાખ રૂપીઆ લઈ પાછો કાઢ્યો. રાધોખાએ અરધું રાજ મેળવવાની મતલબથી ખંડ

કર્ણ; પણ માધવરાવો તેને હરાવી મેહેલમાં કેદ રાખ્યો, ને ૧૭૭૨ માં છોડ્યો. ત્યાર પછી માધવરાવે હૈદરના મુલક પર ચઢાઈ કરી, અને ચેરકુલીની લડાઈમાં હૈદરને હરાવીને લાલકારી શરતોએ સલાહ કરવાની ફરજ પાડી (૧૭૭૨). એજ વર્ષની આખિરીએ માધવરાવ ૨૮ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. એ ધણો શુરો અને ચતુર પેશ્વા હતો, અને રૈયતને સુખી કરવાને ધણો આતુર હતો. એના વખતમાં સખારામ ખાણુ અને નાના ફૂનવીસ નામના ચતુર રાજ્ય કારભારી, રામશાસ્ત્રી નામનો પ્રખ્યાત ન્યાયધીશ, અને ત્રીખકરાવ મામા અને હરીપંત નામના ખાહુર સરદારો હતા.

નારાયણરાવ—૧૭૭૨-૧૭૭૩.

માધવરાવને પુત્ર નહીં હોવાથી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો, ને રાધોખા પાછો રાજ્ય કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. ૧૭૭૩ માં રાધોખાએ તેની ખાયડી આનંદીખાઈની શીખવણીથી નારાયણરાવનું પુત્ર કરાવ્યું, ને પોતે પેશ્વાનો ઝોંઘો ધારણ કરીયો. મુખ્ય મરેઠી સરદારો સખારામ ખાણુ, નાના ફૂનવીસ, હરીપંત, અને ત્રીખકરાવ મામા રાધોખાની સામા થયા, અને જોકે પેહેલાં તેઓને રાધોખાએ હરાવ્યા, પણ ૧૭૭૪ માં નારાયણરાવની ખાયડીએ એક છોકરાને જનમ આપવાથી રાધોખાને પુત્ર છોડી જવું પડ્યું, ને મરેઠી સરદારોએ આ ખાળકને પેશ્વા તરીકે જાહેર કરીને રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યો. રાધોખા મુંબઈમાં અંગ્રેજોની મદદ મેળવવામાં ફતેહ પામ્યો.

સવાઈ માધવરાવ—૧૭૭૪-૧૭૮૫.

મરેઠી સરદારોએ સવાઈ માધવરાવને ૧૭૭૪ માં પેશ્વા કર્યો. રાધોખાને પેશ્વાની ગાદી અપાવવા માટે અંગ્રેજોએ મદદ કરી. અંગ્રેજ

અને મરેઠા વચ્ચે ૧૭૭૫ થી ૧૭૮૨ સુધી લડાઈ ચાલ્યા કીધી, પણ અંગ્રેજોને મરેઠા સામે પુરૈપુરા ફાવી શક્યા નહીં, અને આખરે ૧૭૮૨ માં સાલ્પાઈ આગળ અંગ્રેજ અને મરેઠા વચ્ચે સંધી થઈ, જેની એક શરતથી માધવરાવને પેશ્વા તરફથી મહીને દહાડે રૂ ૨૫૦૦૦ મળતા થયા. આ વખતે મુખ્ય રાજ્ય કારભારી નાના ફડનવીસ હતો, અને માહાદાજી સીંધ્યા એક પ્રખ્યાત લડવૈયા તરીકે જાણીતો હતો. સીંધ્યાએ દીલ્હીના ખાદશાહને પોતાના કબજામાં રાખ્યો હતો, અને હોલકરને હરાવીને હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો અમલ ધણો મજબૂત કર્યો હતો. પછી સીંધ્યાએ નાના ફડનવીસની સત્તા ઓછી કરવાને નિશ્ચય કર્યો, અને પુને આવ્યો; પણ ૧૭૮૪ માં આ બળવાન સરદાર મરાઠુ પામ્યો. ૧૭૮૫ માં નીજમે ચઢેલી ખંડણી નહીં ભરી તેથી પેશ્વાએ તેના મુલક ઉપર સ્વારી કરી. કુર્દલાની લડાઈમાં પેશ્વાએ નીજમને હરાવ્યો, અને ત્રણ કરોડ રૂપિયા અને કેટલોક મુલક આપવાની ફરજ પાડી. રાધોબાના છોકરાઓને નાના ફડનવીસે કેદ રાખ્યા હતા તેઓને છોડવવાને માધવરાવ પેશ્વાએ કૌશલ્ય કરી, પણ નાનાએ તેની મતલબ પાર પડવા દીધી નહીં, અને રાધોબાના છોકરાઓ સાથે વેલ્હેવાર રાખવાને પેશ્વાને મના કરી, તેથી માધવરાવ અગાશીપરથી નખાવી દેઈ આપઘાત કરી મુઓ (૧૭૮૫).

બાહરાવ ખીજો—૧૭૮૫-૧૮૧૮.

બાહરાવ રાધોબાનો છોકરો હતો. સવાઈ માધવરાવનાં મરણ પછી કોઈ વારસ નહીં હોવાને લીધે નાના ફડનવીસ અને દોલતરાવ સીંધ્યાએ બાહરાવને પેશ્વાની ગાદી આપી, જોકે એની જગ પર એ લોકોને ભરોસો હતો નહીં. એ ધણો નખજો રાજ હતો, અને મરેઠી સરદારોને એણે પોતાના આપનું વેર લેવાની મનઃપૂર્વક માહોમાહ લડાવી માર્યા,

અને એવી રીતે મરેઠી રાજ્યની પડતી આણી. ૧૮૦૦ માં પ્રખ્યાત રાજ્ય કારભારી નાના ફૂડનવીસ મરણ પામ્યો, ત્યારથી મરેઠી રાજ્યની પડતી રૂઝ થઈ. સીંધ્યા અને હોલકર વચ્ચેની લડાઈમાં પેશ્વાએ સીંધ્યાનો પક્ષ પકડ્યો, તેથી ૧૮૦૧ માં જોશવંતરાવ હોલકર દખણમાં આગ્યો, અને પુનાનો કબજો લઈ પેશ્વાને પુનામાંથી હાંકી કાઢ્યો. પેશ્વા વસાઈ ગયો અને અંગ્રેજોની મદદ માંગી. ૧૮૦૨ માં અંગ્રેજો અને પેશ્વા વચ્ચે વસાઈમાં સંધી થઈ, જેની શરતથી પેશ્વાએ પુનામાં પોતાના ખચાવને ખાતર અંગ્રેજો લશકર રાખવાને અને તેનો ખરચ આપવાને કબજા કરી, અને અંગ્રેજોએ પેશ્વાને પુનાની ગાદીપર પાછો બેસાડવાને કબજા કર્યું. ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજ સરદાર જેનરલ વેલસ્લીએ પેશ્વાને પુને લાવી પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો. મરેઠી સરદારો સીંધ્યા, હોલકર, અને ખીરાના રાજ રઘુજી ભોંસ્લેને પેશ્વાએ અંગ્રેજો સાથે કરેલી સંધી પસંદ પડી નહીં, અને તેઓએ અંગ્રેજો સામે લડાઈ ઉઠાવી. આ ખીજી મરેઠા સાથની લડાઈ ૧૮૦૩ થી ૧૮૦૫ સુધી ચાલી, તેમાં આ ત્રણ સરદારો હાર્યા અને તેઓને પોતાનો કેટલોક મુલક અંગ્રેજોને આપવાની ફરજ પડી. તે વર્ષ સુધી અંગ્રેજોના આશરા હેઠલ રાજ્ય કર્યા પછી અંગ્રેજોની જીસરી હેઠળથી નિકળી જવાને પેશ્વાએ ઠરાવ કર્યો, ને ૧૮૧૭ માં અંગ્રેજો સામે લડાઈ ઉઠાવી. આ ત્રીજી મરેઠા સાથની લડાઈમાં અંગ્રેજોએ પેશ્વાની ફોજને ખડકી, કોરેગામ અને આસ્ટે આગલ હરાવી (૧૮૧૭-૧૮૧૮). પેશ્વા આખરે ૧૮૧૮ માં સર જોન માલકમને શરણ થયો. અંગ્રેજોએ એનું રાજ્ય લઈને એને આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાનન પાંધી આપ્યું, અને એને કાનપુર પાસે ખીથુર ગામમાં રાખ્યો, જ્યાં એ ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

યુરોપીયન સંસ્થાનો.

૧. ફીરંગી.

ખંદરમાં ઐકાની આખરે ફીરંગી (પોર્ટુગીસ) લોકોએ યુરોપથી હિંદુસ્તાન આવવાનો જળમાર્ગ શોધી કાઢ્યો. ૧૪૯૮ માં તેમનો પ્રખ્યાત વહાણવટી વાસ્કો-ડી-ગામા મલબાર કોસ્તાપુર કલીકટ ખંદર આગળ એક કાફલા સહિત આંચો, અને ત્યાં થોડો વખત રહીને પોર્ટુગલ પાછો ફર્યો. ૧૫૦૦ માં કાબ્રાલ, ૧૫૦૨ માં વાસ્કો-ડી-ગામા પાછો, અને ૧૫૦૪ માં આલ્બુર્કર્ક નામના બે ભાઈઓ કાફલા સહિત હિંદુસ્તાનમાં આંચા, અને માલ ભરી પાછા ફર્યા. એ પ્રમાણે આ દેશનો વેપાર ફીરંગીઓએ એક હાથ કરી લીધો.

૧૫૦૫ માં પોર્ટુગલના રાજાએ ફ્રાન્સીસ આલમીડાને હિંદુસ્તાનનો સુખો ઠરાવી મોકલ્યો. વીનીશિયન લોકો જેઓ જમીનને માર્ગ હિંદુસ્તાન નેડે વેપાર ચલાવતા હતા, તેઓની ઉત્કેષણીથી ૧૫૦૮ માં મીસર દેશના હાકેમે ફીરંગી લોકને હાંકી કાઢવાને હિંદુસ્તાન ભણી એક મોટો કાફલો મોકલ્યો, જેની સાથે શુંજરાતનો હાકેમ પણ પોતાના કાફલા સહિત જોડાયો. આલમીડાનો છોકરો મુંખઈની દક્ષિણે ચોળના ખંદરમાં આ ખન્ને કાફલાની સામે થયો, પણ હાર્યો અને માર્યો ગયો. આ હારની ખપ્પર મળતાંજ આલમીડા રાત્રના કાફલાની શોધમાં ગયો, અને દીવના ખંદરમાં તેણે ખન્ને કાફલાનો નાશ કર્યો (૧૫૦૮). એજ વર્ષમાં પ્રખ્યાત સેનાધિપતી આલફોન્સો આલ્બુર્કર્ક આલમીડાની જગાએ સુખો થયો. એના વખતમાં ફીરંગી લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં સંસ્થાનો સ્થાપવા માડ્યાં, અને એમનું ખજાના દેશમાં ઘણું વધ્યું. આલ્બુર્કર્ક

હિંદુસ્તાનમાં એક ખળવાન શીરંગી રાજ્ય સ્થાપવાની મતલબથી ખીન્નપુરના રાજા સાથે લડીને તેનું ગોવા શહેર લઈ લીધું, અને તેને શીરંગી રાજનું મુખ્ય મથક કર્યું. ૧૫૧૫ માં પોર્ટુગલના રાજાએ આ પ્રખ્યાત સુખાને વગર કારણે ખરતરફ કર્યો. આ દુઃખ આટલુકડુંથી સહન થઈ શક્યું નહીં, અને એજ વર્ષમાં તે ગોવામાં મરણ પામ્યો.

આટલુકડુંના મરણ પછી સોળમી સદીના અંત સુધી શીરંગી લોકોએ થોડાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. ૧૫૩૬ માં દીવનો ખેટ એ લોકનાં તાબામાં આંચો. ૧૫૭૨ માં ખીન્નપુર, અહમદનગર, અને કલિકટના રાજાઓએ સાથે મળીને ગોવા પર ઘેરો નાખ્યો, પણ શીરંગીઓએ તેમને હરાવીને હાંકી કાઢ્યા. સતરમી સદીમાં મુખ્યત્વે કરીને વલંદા લોકની હરીફાઈથી હિંદુસ્તાન અને એશિયાના ખીન્ન ભાગમાં શીરંગી લોકનું ખળ ઓછું થતું ગયું. ૧૬૩૧ માં મુગલ ખાદશાહ શાહજાંહાંનાં હુકમથી ખંગાલાના સુખાએ તેમનાં હુગલીનાં સંસ્થાનનો નાશ કર્યો, અને તેમને ખંગાલાની ખહાર કાઢ્યા. ૧૬૪૦ માં મલાકામાંથી અને ૧૬૫૬ માં સીલોનમાંથી વલંદા લોકોએ તેમને હાંકી કાઢ્યા. ૧૬૬૨ માં શીવાજીને ખંડણી આપવાની શીરંગી લોકોને ફરજ પડી. ૧૭૩૯ માં ખાજરાવ પેશ્વાના ભાઈ ચીમંનાજી આપાએ તેમનો વસંધનો કિલ્લો લડીને લીધો. એ પ્રમાણે શીરંગીઓએ ઘણાંખરાં સંસ્થાનો ખોયાં. હાલ હિંદુસ્તાનમાં તેમનાં ત્રણ સંસ્થાન છે, -ગોવા, દમન, અને દીવ.

૨. વલંદા.

સતરમી સદીમાં વલંદા લોકો પૂર્વ તરફનાં દેશો સાથે વેપાર ચલાવવા લાગ્યા, અને એશિયામાં શીરંગી લોકના હરીફ થઈ પડ્યા. તેઓએ શીરંગી લોકનાં કેટલાંક સંસ્થાનો લઈ લીધાં, અને જવા ખેટમાં

ખતેરિયાનું સંસ્થાન સ્થાપીને તેને પૂર્વમાં પોતાનું મુખ્ય મથક કર્યું. ૧૬૨૩ માં વલંદાઓએ પેસીરીક મહાસાગરમાં આવેલા એમખોયના ખેટમાં યોગ અંગ્રેજોની કતલ કરી તેથી ઇંગ્લંડમાં ઘણા પોકાર થયો, અને વલંદા લોકને નુકસાની ભરી આપવી પડી. હિંદુસ્તાનમાં પણ વલંદા લોકોએ કેટલાંક સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં; એમાંનાં મુખ્ય ચીનસુરા (ખંગાલા પ્રાંતમાં) અને નેગેપટમ (કર્નાટક પ્રાંતમાં) હતાં. સુરતમાં પણ વલંદાઓએ પોતાની વેપારની કોઠી સ્થાપી હતી. હિંદુસ્તાન માટેલાં તેમનાં સઘળાં સંસ્થાનો પાછળથી અંગ્રેજોએ લઇ લીધાં, તેથી હાલ આ દેશમાં તેમનું એકપણ સંસ્થાન નથી.

૩. ડેન.

સતરમી સદીમાં ડેન લોકોએ પણ હિંદુસ્તાનમાં બે સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં. એક ત્રાંકવીખાર સંસ્થાન દક્ષિણે કર્નાટકમાં હતું; અને બીજું સીરામપોર સંસ્થાન ખંગાલામાં હતું. આ બંને સંસ્થાન અંગ્રેજ સરકારે ૧૮૪૫ માં ડેન લોકો પાસેથી વેચાતાં લીધાં.

૪. અંગ્રેજ.

સોળમી સદીની આખરે હિંદુસ્તાન અને એશિયાનાં બીજાં દેશો સાથે વેપાર ચલાવવાને ઇંગ્લંડના વેપારીઓએ ‘ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની’ નામની એક પેઢી સ્થાપી; અને ૧૬૦૦ માં રાણી ઇલીઝાબેથ કનેથી પુર્વમાં વેપાર કરવાનો પટો મેળવ્યો. આ મતલબથી અંગ્રેજોના કાફલા ‘કેપ’ ને રસ્તે હિંદુસ્તાન ભણી આવવા લાગ્યા. ૧૬૦૮ માં ઇંગ્લંડના આદશાહ પેહેલા બેમ્સ કનેથી ભલામણ પત્ર લઇને કેપટન હોકીન્સ જાંહાંગીર આદશાહની દરબારમાં આવ્યો. જાંહાંગીરે તેને સારો આવકાર દીધો, અને હોકીન્સ ત્રણ વર્ષ લગી આગ્રામાં રહ્યો. ૧૬૧૩ માં

જાંહંગીરે ચાર ઠેકાણુ વેપારની કોથી સ્થાપવાની અંગ્રેજીને પરવાનગી આપી. ૧૬૧૫ માં સર તોમસ રો ઇંગ્લંડના પાદશાહ પેટેલા જેમ્સના એલચી તરીકે જાંહંગીરની દરબારમાં આવ્યો, અને ત્રણ વર્ષ સુધી હિંદુસ્થાનમાં રહ્યો. જાંહંગીરે તેને ખુબ માન આપ્યું, અને પોતાની દરબારમાં તેને સચેત્રી બની પદવી આપી. સર તોમસ રોએ જાંહંગીરને સમજાવીને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને નડતી ઘણીએક અડચણો દુર કરી, અને તેમને કોટલાક ફાયદાકારક હકો અપાવ્યા.

૧૬૧૬ માં અંગ્રેજીએ સુરત કલીકટ, અને મસ્લીપટમમાં કોઠી સ્થાપી. ઘણાં વર્ષ સુધી સુરત હિંદુસ્થાનમાં તેમનું મુખ્ય મથક હતું. ૧૬૩૮માં સુરત માટેલા એક અંગ્રેજ વેદ દાકતર પ્રાકૃતને શાહજાંહાં પાદશાહની દીકરીને માંદગીમાંથી સાજી કરી, તેથી પાદશાહે ખુશી થઈને દાકતર પ્રાકૃતનની અરજ ઉપરથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને કોટલાક હકો અપાવીયા. એજ પ્રમાણે દાકતર પ્રાકૃતનની કાર્પેલિઅતને લીધે ખંગાલાના સુખા તરફથી કંપનીને ખંગાલામાં વેપાર કરવાની છુટ મળી. ૧૬૩૯માં અંગ્રેજીએ મદ્રાસ સંસ્થાન સ્થાપ્યું, અને ફોર્ટ જ્યોર્જનો કિલ્લો ખાંધ્યો, જે કોરોમાન્ડલ કોસ્તા પર કંપનીનું મુખ્ય મથક થયું. ઇંગ્લંડનો રાજા બીજો ચાર્લ્સ ૧૬૬૨માં પોર્ટુગલના રાજાની છોકરી સાથે પરણ્યો, ત્યારે પોર્ટુગલના રાજાએ મુંબઈ ખેટ ચાર્લ્સને પેટુરામણીમાં આપ્યો હતો. આ ખેટ ૧૬૬૮માં ચાર્લ્સ રાજાએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને સ્વાધીન કર્યો. આ વખત પછી પશ્ચિમ કોસ્તાપર મુંબઈ કંપનીનું મુખ્ય મથક થયું. ૧૬૯૧ માં અંગ્રેજીએ ખંગાલામાં કલકત્તાનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું, અને ફોર્ટ વીલ્કીમનો કિલ્લો ખાંધ્યો. ખંગાલામાં કલકત્તા કંપનીનું મુખ્ય મથક થયું.

૫. ફ્રેન્ચ.

૧૬૬૪ માં ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉભી થઈ, જેને અંગ્રેજ અને વસંદાની માફક સુરતમાં કોઠી સ્થાપી હતી. ૧૬૭૪ માં માર્તીન નામના એક ફ્રેન્ચ પુરૂષ પોન્ડીચરી શહેર વસાવ્યું, અને તેને ફ્રેન્ચોનું મુખ્ય મથક કર્યું. ૧૬૮૮ માં ફ્રેન્ચોએ ખંગાલામાં હુગલી નદીપર ચન્દરનગર શહેર વસાવ્યું; અને ૧૭૨૫ માં લાહુરોને નામના એક ફ્રેન્ચ અમલદારની ખાહાદુરીથી મલખાર કોસ્તાપર મહે પંદર ફ્રેન્ચોના હાથમાં આવ્યું. ૧૭૪૧ માં દુષ્સે પોન્ડીચરીનો હાકેમ થયો. આલ્બુર્કર્કની માફક દુષ્સેએ પણ હિંદુસ્તાનમાં એક બળવાન રાજ્ય સ્થાપવાનો મનસુખો કર્યો હતો, અને તે માટે પેરુલાં અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો. શરૂઆતમાં દુષ્સે પોતાની મતલબમાં ફાવતો મલમ પડ્યો, અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોની ઘણી દુર્દશા થઈ; પણ પાછળથી અંગ્રેજો ફાવ્યા, અને ફ્રેન્ચોનું બળ ભંગી પડ્યું. હાલ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચોનાં પાંચ સંસ્થાન છે,—પોન્ડીચરી, ચન્દરનગર, મહે, કરીકલ, અને યાનાઉન.

પ્રકરણ ૯ મું.

કર્નાટકમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે વિગ્રહ—૧૭૪૬-૧૭૬૧.

કર્નાટકનો પેહેલો વિગ્રહ—(૧૭૪૬-૧૭૪૮)

૧૭૪૬—યુરોપમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ઉઠવાથી કર્નાટકમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે પેહેલો વિગ્રહ શરૂ થયો.

લાહુરોને નામના ફ્રેન્ચ સરદારે અંગ્રેજોનું મદ્રાસ શહેર લઈ લીધું, અને મદ્રાસ માહેલા અંગ્રેજો અને મુખ્ય રેહવાસીઓને ફ્રેન્ચોએ પોન્ડીચરીમાં લાવી પુર્યા.

૧૭૪૭—પોન્ડીચરીના હાકેમ દુષ્પેએ અંગ્રેજોના સેંત દેવીડના કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો, પણ અંગ્રેજોએ ખાલાહુરીથી ખચાવ કરી ફ્રેન્ચોને હઠાવ્યા.

૧૭૪૮—એડમીરલ ખોસ્કોવને પોન્ડીચરીને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ફ્રેન્ચોએ ખાલાહુરીથી ખચાવ કરી અંગ્રેજોને ઘેરો હઠાવવાની ફરજ પાડી.

” યુરોપમાં ‘એક્સ-લા-શાપેલે’ આગળ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે સંધી થઈ તથી હિંદુસ્તાનમાં પણ લડાઈ ખંધ પડી.

કર્નાટકનો ખીજો વિગ્રહ.—(૧૭૪૮-૧૭૫૫)

૧૭૪૮—દખણનો સુખેદાર નીજમ-ઉલ-મુલક મરણ પામ્યો, અને તેનો છોકરો નાજરજંગ ગાદીએ બેઠો; પણ નીજમના પૌત્ર મુજફ્ફરજંગે ગાદીનો દાવો કર્યો. કર્નાટકના આગલા નવાબ હોસ્ત અલીનો જમાઈ ચન્દા સાહેબ મુજફ્ફરજંગ સાથે મળી ગયો, અને એ બંને શાહજહાંએ ફ્રેન્ચ હાકેમ દુષ્પેની મદદ માગી. દુષ્પેએ મુજફ્ફરજંગને હૈદરાબાદની ગાદીએ બેસાડવાને અને ચન્દા સાહેબને કર્નાટકનો નવાબ કરવા માટે લડાઈ હઠાવી. અંગ્રેજોએ અને નાજરજંગે કર્નાટકના નવાબ અનવારુદ્દીનનો પક્ષ પકડ્યો તથી ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ વચ્ચે કર્નાટકનો ખીજો વિગ્રહ શરૂ થયો.

૧૭૪૯—મુજફ્ફરજંગ અને ચન્દાસાહેબે ફ્રેન્ચોની મદદથી નવાબ અનવારુદ્દીનને અમ્મરનાં રણમાં હરાવ્યો. નવાબ માર્યો ગયો; અને મુજફ્ફરજંગે દખણના સુખેદારનો ઓધો ધારણ કરીને ચન્દા સાહેબને આક્રંટનો નવાબ ઠરાવ્યો.

૧૭૫૦—નાજીરજંગે કર્નાટકપર ચઢાઈ કરી, મુજફરજંગને કેદ પકડ્યો, અને અનવારૂદીનના છોકરા મહમદઅલીને આકૃંટનો નવાખ કર્યો.

” નાજીરજંગને એના નાયકોએ મારીનાખીને મુજફરજંગને છુટો કર્યો. મુજફરજંગે પાછો દખ્ખણના સુબેદારનો ઝોઘો ધારણ કર્યો, અને ચન્દાસાહેબને પાછો આકૃંટનો નવાખ ખનાવ્યો.

૧૭૫૧—મુજફરજંગને પણ તેની રાજધાની તરફ જતાં રસ્તામાં નાયકોએ મારી નાખ્યો, અને, નીજમ-ઉલ-મુલ્કનો નાનો છોકરો સલાખતજંગ દખ્ખણનો સુબેદાર થયો.

૧૭૫૧—ચન્દાસાહેબ અને ફ્રેન્ચોએ ત્રીચીનાપોલીમાં મહમદઅલીપર હુમલો કર્યો.

” મહમદઅલીનો છુટકારો કરવાની મતલબથી અંગ્રેજ અમલદાર કેપ્ટન કલાઈવે ચન્દાસાહેબની રાજધાની આકૃંટ ઉપર ૨૦૦ યુરોપીઅન અને ૩૦૦ દેશી સીપાઈઓ સહિત હુમલો કર્યો, અને તે શહેરનો કબજો લીધો.

” ચન્દાસાહેબે પોતાના છોકરા રાજાસાહેબને ૧૦૦૦૦ માણસ આપીને આકૃંટ પાછું લેવા મોકલ્યો, પણ કલાઈવે આકૃંટનો ખાહાદુરીથી ખચાવ કરીને રાજાસાહેબને પાછો ફેરવ્યો, અને તેની પાછળ જઈને આર્મીની લડાઈમાં તેને હરાવ્યો.

૧૭૫૨—અંગ્રેજ સરદારો મેજર લોરન્સ અને કલાઈવ ત્રીચીનાપોલી આગળ ચન્દાસાહેબ અને ફ્રેન્ચોની સામે થયા, અને તેમને ઘેરી લઈને ફ્રેન્ચ લશ્કરને હથિયાર છોડી દેવાની ફરજ પાડી. ચન્દાસાહેબ તાનજેરના લશ્કરના સેનાધિપતીને શરણુ

ગયો, પણ તેણે ચન્દાસાહેબને મારી નાખ્યો; અને અંગ્રેજોએ મહમદઅલીને કર્નાટકનો નવાબ બનાવ્યો.

૧૭૫૪—ફ્રેન્ચ સરકારે દુષ્યેને પાછો ખોલાવી લીધો, અને તેની જગ્યાએ ગોડલુને હાકેમ નીમ્યો.

૧૭૫૫—નવા ફ્રેન્ચ હાકેમ ગોડલુએ મહમદઅલીને નવાબ તરીકે કબુલ રાખ્યો, અને અંગ્રેજો સાથે સંધી કરીને કર્નાટકના ખીજ વિગ્રહનો અંત આણ્યો.

કર્નાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ (૧૭૫૭-૧૭૬૧).

૧૭૫૭—યુરોપમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ઉઠવાથી હિંદુસ્તાનમાં કર્નાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ શરૂ થયો.

૧૭૫૮—ફ્રેન્ચ સરદાર કાઉન્ટ-ડી-લાલીએ અંગ્રેજોનો ફોર્ટ સેન્ટ ટેવીડ લઈને તેને જમીન ખરોખર કરી નાખ્યો, અને મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો.

૧૭૫૯—મેજર લોરેન્સે મદ્રાસનો ખાહાદુરીથી ખચાવ કર્યો અને લાલીને ઘેરો ઉઠાવવાની ફરજ પાડી.

૧૭૬૦—અંગ્રેજ સરદાર કરનલ કુટે લાલીને વાન્ડીચાચની લડાઈમાં હરાવ્યો, અને ફ્રેન્ચ સરદાર ખુસીને કેદ પકડ્યો.

૧૭૬૧—કરનલ કુટે પોન્ડીચરી સર કર્યું, અને તેનો કિલ્લો તોડી નાખ્યો, લાલી કેદ પકડાયો, અને હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચોનું ખળ ભાંગી પડ્યું.

૧૭૬૬—કાઉન્ટ-ડી-લાલીને પેરીસમાં ફાંસી દીધી.

[કુલ્લે.—ફુલ્લે ૧૭૩૧ થી ૧૭૪૧ સુધી ફ્રેન્ચ સંસ્થાન ચન્દરનગરનો હાકેમ હતો, અને ૧૭૪૧ માં પોન્ડીચેરીનો હાકેમ થયો. આલ્બ્રુક્કની માર્ક

એણે હિંદુસ્તાનમાં એક બળવાન ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપવાનો મનઃક્રમો કર્યો, અને પોતાની મતલબમાં પાર પડવાને માટે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢવાને તેણે બનતી તત્કલીન કરી. ૧૭૪૨ માં લાખ્તુડાંને એ મદ્રાસ શેઠેર લઈ લીધું, ને તણ મહીના પછી ૪૪ લાખ રૂપીઆ લઈ અંગ્રેજોને પાછું આપવાનો કરાર કરીને તે યુરોપ ગયો. દુપ્લેએ એ કરાર કબ્જલ રાખ્યો નહીં, અને અંગ્રેજોને અને મદ્રાસના મુખ્ય રેહેવાસીઓને પોન્ડીચરીમાં કેદ રાખ્યા. ૧૭૪૮ માં અંગ્રેજો સામે દુપ્લેએ પોન્ડીચરીનો ઘણો બાહાદુરીથી બચાવ કર્યો, અને એડમીરલ ખોસ્કોવનને ઘેરે ઉઠાવવાની કૂરળ પાડી. ત્યાર પછી હૈદરાબાદ અને આર્કટની ગાદીપર હાવો કરનાર મુલકરજંગ અને ચંદાસાહેબને એણે મદદ કરી, અને તેઓ ને ગાદીપર ખેસાડવામાં કૃતેહ પામ્યો. અંગ્રેજોએ આર્કટના આગલા નવાબ અનવારુદ્દીનના છોકરા મહમદ અલીનો પક્ષ પકડ્યો, અને ૧૭૫૨ માં ફ્રેન્ચ લશ્કરને ત્રીચીનાપોલી આગળ હરાવીને મહમદઅલીને આર્કટનો નવાબ કર્યો. એ વખતથી દુપ્લે સામે અંગ્રેજો કાવવા લાગ્યા, અને ફ્રેન્ચ અમલ વધારવાની દુપ્લેની કેશિય ફાકટ ગઈ. ૧૭૫૪ માં દુપ્લેને ફ્રેન્ચ સરકારે ખોલાવી લીધો. એ પ્રખ્યાત હાકેમ ઘણી ગરીબ હાલતમાં પોતાના પાછલા દીવસ કાઢીને ૧૭૬૪ માં પેરીસ શેઠેરમાં મરણ પામ્યો.

ચન્દાસાહેબ—ચન્દાસાહેબ કર્નાટકના નવાબ દોસ્તઅલીનો જમાઈ હતો. ૧૭૩૬ માં એણે ત્રીચીનાપોલીની રાણી સાથે દગો રમીને ત્રીચીનાપોલી શેઠેર અને તેની આસપાસનો મુલક લઈ લીધો; અને ૧૭૩૯ માં તાનજેરના મરેઠી રાજા કનેથી કરીકલ બંદર છીનવી લઈને ફ્રેન્ચોને આપ્યું. મરેઠાને ચન્દાસાહેબનાં આવાં કૃત્યથી ઘણા ક્રોધ ચઢ્યો. તેઓએ એક માટી સેના સહિત કર્નાટકપર ચઢાઈ કરી, અને ૧૭૪૦ માં અમરુતના રણમાં દોસ્તઅલીને હરાવીને ત્રીચીનાપોલીમાં ચન્દાસાહેબપર હુમલો કર્યો. ૧૭૪૧ માં મરેઠાએ ત્રીચીનાપોલી શેઠેર લીધું, ને ચન્દાસાહેબને પકડી લઈ ગયા, અને તેને સતારામાં કેદ રાખ્યો. ૧૭૪૮ માં દુપ્લેએ મરેઠાને સાત લાખ રૂપીઆ આપીને ચંદાસાહેબને છાડ્યો. દુપ્લે, મુલકરજંગ, અને ચન્દાસાહેબે સાંઘે મળીને ૧૭૪૯ માં કર્નાટકના નવાબ અનવારુદ્દીનને હરાવ્યો, અને ચન્દાસાહેબ કર્નાટકનો નવાબ થયો.

૧૭૫૧ માં ચન્દા સાહેબ અને ક્રેન્ચોએ અનવારૂદીનના છોકરા મહમદઅલી ઉપર ત્રીચીનાપોલીમાં હુમલો કર્યો મહમદ અલીનો છુટકારો કરવા સારું અંગ્રેજોએ રોબર્ટ કલાઇવનો સરદારી હેઠળ ચન્દા સાહેબની રાજધાની આર્કટ ઉપર હુમલો કરીશો, અને તે શહેર લઇ લીધું. ચન્દા માહેબે પોતાના છોકરા રાજ સાહેબને આર્કટ પાછું લેવા મોકલ્યો, પણ કલાઇવે તેને પાછો કાઢ્યો અને તેની પાછળ જઈને આનીની લડાઈમાં તેને હરાયો (૧૭૫૧). પછી ૧૭૫૨ માં અંગ્રેજ સરદારો મેજર લોન્સ અને કલાઇવે ત્રીચીનાપોલી આગળ ચન્દા સાહેબ અને ક્રેન્ચોપર હુમલો કરીશો, અને ક્રેન્ચ લશકરને ઘેરી લઇને હથીઆર છાડી દેવાની ફરજ પાડી. ચન્દા સાહેબ તાનજેરનાં લશકરના શૈનાધિપતીને શરણ ગયો. જેણે તેને મારી નાખ્યો.]

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ખંગાલામાં અંગ્રેજ અમલ. (૧૭૫૬—૧૭૭૪)

સિદાજ-ઉડ-દવલા અને ખંગાલાનો પેહેલો વિચલ (૧૭૫૬-૧૭૫૭)

૧૭૫૬—સિરાજ-ઉડ-દવલા અદાર વર્ષની ઉમરે તેના દાદા અલીવરડીમાં પછી ખંગાલા, ખહાર અને ઝોરીસાનો નવાખ થયો.

“ અંગ્રેજોનાં કલકતા. સંસ્થાનના હાકેમે સિરાજ-ઉડ-દવલાના હુકમ વગર ફોર્ટ વિલ્યમનો કોટ મજબૂત કર્યો, અને ડાક્કાના હિંદુ હાકેમના છેકરાને સિરાજ-ઉડ-દવલાને સ્વાધીન નહીં કરીશો, તેથી નવાખે અંગ્રેજ સામે લડાઈ લડાવી.

“ સિરાજ-ઉડ-દવલાએ અંગ્રેજોનું કાસીમખનર સંસ્થાન છુટીને કલકતાપર હુમલો કર્યો. કલકતાનો ગવર્નર અને લશકરી અમલદાર વગેરે કેટલાક અંગ્રેજોએ ખાયડી છોકરાં સુધાં કલકતા છોડીને વહાણોપર આશરો લીધો; અને મીં હાલવેલ નામના

એક મુલકી અમલદારે થોડા અંગ્રેજો અને સીપાઈઓ સાથે ફેટલો વખત સુધી કલકત્તાનો ખચાવ કર્યો, પણ આખરે તેઓને નવાખને શરણ થવું પડ્યું.

- ” નવાખે ૧૮ ફુટ ચોરસ એક અંધારી કોટડીમાં (Black Hole) ૧૪૬ અંગ્રેજોને કેદ કર્યા. ઉત્તાળાના દિવસ હોવાને લીધે પાણી અને હવાની તંગીથી તેઓમાંના ઘણા ખેભાન થઈ પડ્યા અને સવાર પડતાં જ્યારે દરવાજો ઉંઘાડ્યો ત્યારે તેઓમાંના ૧૨૩ મરી ગયલા માલમ પડ્યા, અને બાકીના ૨૩ મુડદાલ હાલતમાં મળી આવ્યા.

૧૭૫૬—મદ્રાસની સરકારને કલકત્તાના આ માઠા સમાચાર મળતાંજ તેઓએ કલાઈવને એડમીરલ વોતસનના કાફલા સાથે આ આફ તનું વેર લેવાને ખંગાલે મોકલ્યો.

૧૭૫૭—કલાઈવે કલકત્તા અને હુગ્લી સર કર્યા અને નવાખને અંગ્રેજો સાથે સંધી કરવાની ફરજ પાડી.

- ” સિરાજ-ઉડ-દવલાના જીલમથી ત્રાસ પામીને તેનાં રાજ્ય માહેલા મુખ્ય હિંદુ અને મુસલમાન અધીકારીઓએ તેના સેનાધિપતી મીર જફરને નવાખ ખનાવવાને એકસંપ કર્યો. વળી આ વખતે સિરાજ-ઉડ-દવલા ચન્દર નગર માહેલા ફ્રેન્ચો સાથે અંગ્રેજો સામે હુપો સંપ કરવા લાગ્યો. તેથી કલાઈવે ચન્દર નગર શેઢેર હુમલો કરી લીધું, અને નવાખની સામે સંપ કરનારા સાથે તે પણ મળી ગયો.

- ” પ્લાસીના મેદાનમાં કલાઈવે ૩૦૦૦ માણસ સહિત નવાખના ૬૦૦૦૦ માણસની સામે થયો. નવાખની ફોજે હાર ખાધી અને સિરાજ-ઉડ-દવલા નાશતાં રસ્તામાં માર્યો ગયો.

” કલાઈવે મીર જીરને નવાખ કર્યો, અને સિરાજ-ઉડ-દવલાનો ખબનો મળતીઆઓએ અને અંગ્રેજોએ વેંહુંચી લીધો.

કલાઈવ કલકત્તાનો હાકેમ (૧૭૫૮—૧૭૬૦)

૧૭૫૮—ધંગલડમાં કલાઈવના પરાક્રમની ખબર કંપનીના ડીરેક્ટરોને પડતાં તેઓએ કલાઈવને કલકત્તાનો હાકેમ કર્યો.

૧૭૫૯—દીલ્હીના ખાદશાહના ડાકરા શાહ આલમે અયોધ્યાના નવાખ શુજા ઉદૈવલા સાથે મળીને ખાહાર પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી. ને પત્તાને ઘેરો ઘાલ્યો. મીર જીર ઘભરાટમાં પડ્યો, પણ કલાઈવ તેની મદદે ગયો; અને કલાઈવને આવતો સાંભળીને શાહ-આલમ ઘેરો ઉઠાવી નાઠો. મીર જીર ઘણા ખુશી થઈ જઈને કંપની તરફથી તેને દર વર્ષે જે ત્રણ લાખ રૂપીઆનું જમીનનું ભાડું મળતું હતું, તે કલાઈવને તેની જીંદગી સુધી આપતું કર્યું.

૧૭૬૦—કલાઈવ ધંગલડ ગયો, જ્યાં તેને ઘણું માન મળ્યું અને તેને ઉમરાવની પદવી આપવામાં આવી. મીં વાન્સીતાર્ત કલાઈવની જગાએ કલકત્તાનો હાકેમ થયો.

મીરકાસમ ખંગાલાનો નવાખ (૧૭૬૦—૧૭૬૩)

૧૭૬૦—ઉડાઉ ખરચને લીધે મીર જીરનાં લશકરનો પગાર ચઢી ગયો હતો, ને તે અંગ્રેજોને કબ્જેલાં નાણા આપી શક્યો નહીં તેથી મીં વાન્સીતાર્ત અને કલકત્તાની કાઉનસીલે મીર જીરને ઉડાડી ચૂકીને તેના ધનવાન જમાઈ મીર કાસમને નવાખ ખનાવ્યો. મીર કાસમે લશકરનો ચઢી ગયેલો પગાર આપીને હુલડ થતું અટકાવ્યું; અને કંપનીને મીડનાપુર, ખડવાન, અને ચીતા ગોંઠનાં પરગણાં મળ્યાં.

૧૭૬૧—અંગ્રેજ સરદાર મેજર કર્નાકે હીલ્હીના ખાદશાહ શાહ આલમને પત્ના ની લડાઈમાં હરાવ્યો, અને તેના સાથી ક્રેન્ચ અમલદાર 'લો' ને કેદ પકડ્યો. શાહ આલમ અંગ્રેજોને મળી ગયો અને તેણે મીર કાસમને ખંગાલા, ખહાર, અને ઝોરીસાના સુબેદાર તરીકે ખડાલ રાખ્યો.

૧૭૬૩—જ્યારે દેશી વેપારીના માલપર ૨૫ ટકા જગાત લેવાતી હતી ત્યારે કંપનીના માલપર મુદલ જગાત લેવામાં આવતી હતી નહીં. આ ખંદોખસ્ત મીર કાસમને પસંદ પડ્યો નહીં, અને તેણે કંપનીના માલપર ફક્ત નવ ટકા જગાત લેવાને માટે સૂચના કરી; પણ કલકત્તાની કાઉનસીલે જગાત આપવાની સાફ ના પાડી, તેથી મીર કાસમે દેશી વેપારીના માલપરની જગાત પણ કાઢી નાખી. કાઉનસીલે આ ફેરફારથી ગુસ્સે થઈને મીર જાફરને પાછો નવાખ કર્યો અને મીર કાસમ સામે લડાઈ ઉઠાવી.

મીર કાસમ જોડે વિચલ. (૧૭૬૩—૧૭૬૫)

૧૭૬૩—ધેરીઆની લડાઈમાં અંગ્રેજ સરદાર મેજર એડમ્સે મીર કાસમને હરાવ્યો, અને તેની રાજધાનીનું શહેર મોંઘીર લઈ લીધું. મીર કાસમ પત્નામાં ભરાયો. અને અંગ્રેજ લશકરે પત્નાપર કુચ કરી.

” મીર કાસમે જેવી ધમકી આપી કે જો અંગ્રેજ લશકર પત્નાની નજદીક આવશે તો શહેર માહેલા ૧૪૮ અંગ્રેજ કેદીઓને છૂં મારી નાખીશ. કેદીઓએ પોતાના જાનની દરકાર ન રાખતાં અંગ્રેજ લશકરને ચઢી આવવા કહેવડાવ્યું, અને જેણું લશકર પત્નાની નજદીક આવ્યું કે મીર કાસમે પોતાની ધમકી અમલમાં

આણી. નવાખના અમલદારોએ જ્યારે આતું ઘાતકી કામ કરવાને સાફ ના પાડી ત્યારે સમરૂ નામના જરમન અમલદારે આ કામ માથે લઇને સઘળા અંગ્રેજોને કતલ કર્યા.

” અંગ્રેજ લશ્કરે પત્નાનો કબજો લીધો ને મીર કાસમ નાશીને અયોધ્યાના નવાખ શુજાઉદ્દવલા અને શાહ આલમ ખાદશાહને મળી ગયો.

૧૭૬૪—ખકસાર આગળ શાહ આલમ, શુજાઉદ્દવલા, અને મીર કાસમની છાવણી હતી, ત્યાં જ્યારે અંગ્રેજ સરદાર મેજર મનરો પોતાની ફોજ સાથે આવી પોહ્યાં, ત્યારે દેશી સીપાઇઓએ પેહલ લે-હેલો ખળવો કર્યો, અને એક આખી દેશી રીજમીટ શત્રુને મળવાની મતલબથી છાવણી છોડી ગઇ. મેજર મનરોએ ખળવા-ખોર રીજમીટની પાછળ જઇ તેને છાવણી તરફ પાછી ફેરવી, અને ખળવાખોરોમાંથી આગેવાનોને તોપને મોઢે ઢાલી દઇને ખળવો ખેસાડી દીધો.

” ખકસારની લડાઇમાં મેજર મનરોએ શાહ આલમ, શુજા ઉવલા, અને મીર કાસમને હરાવ્યા. શાહ આલમ અંગ્રેજોને મળી ગયો, શુજાઉદ્દવલા દીલ્હી તરફ નાઠો, અને મીર કાસમ રોહીલ ખંડમાં ભરાયો.

” શુજાઉદ્દવલાનું અલાહાબાદ શહેર અંગ્રેજોએ લીધું, અને જેનરલ કર્નાકે કાલ્પી આગળ નવાખની ફોજને વીખેરી નાખીને નવાખને શરણે આવવાની ફરજ પાડી.

લોડી કલાઇવ-ખંગલાનો હાકેમ (૧૭૬૫-૧૭૬૭)

૧૭૬૫—વાન્સીતાર્ત અને સ્પેનસર ગવરનરોના અમલમાં કલકત્તાની કાઉન્સીલનું ધ્યાન ખેંસા એકઠા કરવાનું હોવાથી ઘણાં રાંખદો-

અસ્ત ચાલ્યો હતો. તેથી કંપનીના ડિરેક્ટરોએ કલાઈવને આપ અખત્યાર સત્તા આપીને ખંગાલે મોકલ્યો.

૧૭૬૫—લોર્ડ કલાઈવ ખંગાલે આવીને તરત શાહ આલમ અને શુભ ઉદવલા સાથે ખંદોખસ્ત કરવાને અલાહાબાદ જેનરલ કર્નાકની છાવણીમાં ગયો. તેણે શુભ ઉદવલાના ફેરા અને અલાહાબાદ પ્રાંતે શાહ આલમને આપ્યા, અને ખાકીનો અયોદ્યાનો મુલક નવાખને પાછો સ્વાધીન કરીધો. શાહ આલમ પાદશાહે ખંગાલા, ખહાર અને ઝોરીસા પ્રાંતની દીવાની કલાઈવને લખી આપી, જેની રૂએ એ ત્રણ પ્રાંતની ઉપજ વસુલ કરી વહીવટ ચલાવવાનો અધિકાર અંગ્રેજોને મળ્યો. કલાઈવે ખંગાલાના (હવે પછી નામના) નવાખને વરસ દહાડે ૫૦ લાખ રૂપિયા અને શાહ આલમ પાદશાહને ૨૬ લાખ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું.

૧૭૬૬—લશ્કરનો ખરચ ઘટાડવાની મતલબથી કલાઈવે લડાઈની વખતે ખેવડું ભાતું આપવાનો ચાલ કાઢી નાખ્યો; તેથી ૨૦૦ અંગ્રેજી અમલદારોએ એકજ દહાડે રાજનામાં આપ્યાં. કલાઈવે દૃઢતા રાખીને મદ્રાસથી અમલદારો ખોલાવ્યા, અને હુલડ કરનારા આગેવાન અમલદારોને કાઢી મુકીને પોતાનો હુકમ અમલમાં આણ્યો.

” કંપનીના નોકરોનો પગાર વધારી આપીને તેમને ખાનગી ધંધો કરતા કલાઈવે અટકાવ્યા.

૧૭૬૭—કલાઈવે ધંગલડ ગયો, જ્યાં તે ૧૭૭૪માં આપઘાત કરી મરણ પામ્યો. (કલાઈવના ગયા પછી ૧૭૭૨ સુધીમાં ખંગાલામાં મીઠ વેરેલ્સ્ટ અને મીઠ કાર્તિયર નામના ખે હાકેમો થયા, જેમના વખતમાં ખંગાલામાં કાંઈ જાણવા જોગ ખનાવ ખન્યા નહીં.)

વોરન હેસ્તિંગ્સ ખંગાલાનો હાકેમ.—(૧૭૭૨—૧૭૭૪)

૧૭૭૨—હેસ્તિંગ્સે ડીરેક્ટરોના હુકમથી મેડેસ્ટલ જમા કરવાનું કામ નવા ખના નોકરો પાસેથી લઈને કંપનીના નોકરોને સોંપ્યું.

૧૭૭૩—શાહ આલમ બાદશાહ મરેઠાના કબજામાં હોવાથી હેસ્તિંગ્સે કોરા અને અલાહાબાદ પ્રાંત અયોધ્યાના નવાખને ૫૦ લાખ રૂપીઆ લઈને પાછા આપ્યા.

૧૭૭૭—હેસ્તિંગ્સે રોહીલા લોકોને તેમના મુલકમાંથી હાંકી કાઢવાને શુભઉદ્દેશની મદદે કરનલ ચેમ્પીયનને લશકર આપી મોકલ્યો. શુભઉદ્દેશ અને અંગ્રેજોએ મળીને રોહીલા લોકોને મારી કાઢ્યા. રોહીલખંડ શુભ ઉદ્દેશને હાથ આપ્યો, અને કંપનીને ૪૦ લાખ રૂપીઆ મળ્યા.

,, હિંદુસ્તાનનો રાજ્ય કારભાર સારી રીતે ચલાવવાની મતલબથી રૅગ્યુલેટીંગ એક્ટ નામનો કાયદો હિંદુસ્તાનમાં અમલમાં આપ્યો, જે ૧૭૭૩ માં ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટમાં પસાર થયો હતો. એ કાયદાની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ હતી:-

(૧) ખંગાલાના હાકેમને હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જેનરલ કેહેવો, અને તેને મુખ્ય તથા મદ્રાસના ગવર્નરોનો ઉપરી કરવો.

(૨) ગવર્નર જેનરલને રાજ્ય કારભારમાં મદદ કરવાને માટે ચાર અનુભવી ગ્રહસ્થોની કાઉન્સીલ નીમવી.

(૩) કલકત્તામાં એક હાઇ કોર્ટ (ઈનસાફની વડી અદાલત) સ્થાપવી, અને એક વડો ન્યાયાધીશ તથા ત્રણ ઉપ ન્યાયાધીશો નીમવા.

ખંગાલાના હાકેમો.

૧. શેખટ કલાઇવ.....	૧૭૫૮-૧૭૬૦
૨. વાન્સિ તાર્ત.....	} ૧૭૬૦-૧૭૬૫
૩. સ્પેન્સર.....	
૪. લોર્ડ કલાઇવ.....	૧૭૬૫-૧૭૬૭
૫. વેરેલ્સ્ટ.....	} ૧૭૬૭-૧૭૭૨
૬. કાર્ટાઈયર.....	
૭. વોરન હેસ્ટિંગ્સ	૧૭૭૨-૧૭૭૪

લોર્ડ કલાઇવ.

[શેખટ કલાઇવ અદાર વર્ષની ઉમરે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની ચાકરીમાં એક કારકુન તરીકે મદ્રાસ આગયો. કારકુનત્વ કામ એને પસંદ નહીં આવતાથી થોડા વખતમાં એ લશકરી નોકરીમાં રહ્યો. ૧૭૫૧ માં જ્યારે ચન્દાસાહેબ અને ક્રેન્ચેએ ત્રીચીનાપોલીમાં મહમદઅલી ઉપર હુમલો કરીયો, અને જ્યારે મહમદઅલીનો છુટકારો કરવાને મદ્રાસની સરકારને કાંઈ ઉપાય મળ્યો નહીં, ત્યારે કેપ્ટન કલાઇવે મદ્રાસના ગવર્નરને એવી મુશ્કેલી કરી કે આ વખતે જો ચન્દાસાહેબની રાજધાની આર્કટ ઉપર હુમલો કરવા આવે, તો ચન્દાસાહેબને પોતાની રાજધાનીના ખયાલ ખાતર આવડું પડે, તેથી મહમદઅલીનો છુટકારો થાય. મદ્રાસના ગવર્નરને આ વિચાર પસંદ પડ્યો, અને તેણે એ કામ કલાઇવને જ સોંપ્યું. કલાઇવે ૧૦૦ અંગ્રેજ અને ૩૦૦ દેશી સીપાઇઓ સાથે આર્કટ હુમલો કરી લીધું, અને ચન્દાસાહેબના છોકરા રાજસાહેબને આનર્તીની લડાઈમાં હરાવ્યો (૧૭૫૧). ૧૭૫૨ માં મેજર લોરન્સ સાથે મળીને કલાઇવે ત્રીચીનાપોલી આગલ ક્રેન્ચે શકરને હાથીઆર છોડી દેવાની કુશળ પાડી; અને એજ વર્ષમાં એ સ્વદેશ ગયો. ૧૭૫૫ માં હિંદુસ્તાનમાં ફોર્ટ સેન્ટ ટેવીડના ગવર્નરના ઓપધાપર પાછો ફર્યો. ૧૭૫૬ માં પોતાનો ઓધો લીધા અગાઉ એણે મલબાર કેસ્ટાપર મરેઠા ત્રાંચીઆનો ઘેરીઆનો કિલ્લો લીધો, એજ વર્ષમાં મદ્રાસની સરકારે એને એડ-મીરસ વોટસનના કાફલા સાથે ખંગાસે મોકલ્યો. ખંગાસે આવીને એણે કલકત્તા

અને હુગ્લીના કિલ્લા લીધા, અને નવાખ સીરાજ-ઉડ-દવલાને સંધી કરવાની ફરજ પાડી. ૧૭૫૭ માં ફ્રેન્ચોયુ' ચન્દરનગર શેઠેર લઈ લીધું, અને પ્લાસીની લડાઈમાં નવાખ સીરાજ-ઉડ-દવલાને હરાવીને તેના સેનાપતી મીર જફરને ખંગાલામાં નવાખ કર્યો. ૧૭૫૮ માં કંપનીના દીરેક્ટરોએ કલાઈવને ખંગાલા માહેલાં અંગ્રેજ સંસ્થાનનો ગવર્નર કર્યો. ૧૭૬૦ માં એ ફરીથી ઇંગ્લંડ ગયો, જ્યાં એને ઉમરાવની પદવી મળી. કલાઈવના ગયા પછી નખખા હાકેમોના અમલને લીધે ખંગાલામાં ઘણા ગેરખંદોખસ્ત ચાલ્યો, ડીરેક્ટરોએ ૧૭૬૫ માં લોર્ડ કલાઈવને સ્વતંત્ર સત્તા આપીને ખંગાલાનો હાકેમ નીમી મોકલ્યો. ખંગાલા આવીને કલાઈવે કંપનીના નોકરોને ફેશીઓ પાસેથી નજરાના લેતા અને ખાનગી વેપાર કરતા અટકાવ્યા, અને તેમને પગાર વધારી આપ્યો. ૧૭૬૫ માં વળી દીલ્હીના ખાદશાહે કલાઈવને ખંગાલા, ખજાર, અને ઓરીસા પ્રાંતની દીવાની લખી આપી, જેથી એ પ્રાંતોમાં મેહેસુલ જમા કરવાનો હક અંગ્રેજોને મળ્યો. વળી એણે મુલકી અને લશકરી ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો. અને ૧૭૬૭ માં ઇંગ્લંડ ગયો. એની કીર્તીની અદેખાઈ કરી એના શત્રુઓએ ઇંગ્લંડની રાજસભામાં એના પર કેટલાંક તોહામતો મૂક્યાં, ને એની તપાસ થઈ, તેમાં એ નીર્દોષ ઠર્યો; પણ ૧૭૭૪ માં આપઘાત કરી મરણ પામ્યો.]

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અમલમાં હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલો

૧૭૭૪—૧૮૫૮.

૧. વોરન હેસ્ટિંગ્સ.....૧૭૭૪—૧૭૮૫
૨. લોર્ડ કોરનવાલીસ૧૭૮૬—૧૭૯૩
૩. સર જોન શોર૧૭૯૩—૧૭૯૮
૪. લોર્ડ વેલસ્લી.....૧૭૯૮—૧૮૦૫
૫. લોર્ડ કોરનવાલીસ (બીજીવાર) ૧૮૦૫
૬. સર જ્યોર્જ બાર્લો૧૮૦૫—૧૮૦૭
૭. લોર્ડ મીન્ટો૧૮૦૭—૧૮૧૩

૮. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ	૧૮૧૩—૧૮૨૩
૯. લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ	૧૮૨૩—૧૮૨૮
૧૦. લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિન્ક	૧૮૨૮—૧૮૩૫
૧૧. લોર્ડ આર્કલેન્ડ	૧૮૩૬—૧૮૪૨
૧૨. લોર્ડ એલનબરો.....	૧૮૪૨—૧૮૪૪
૧૩. લોર્ડ હાર્ડિન્ગ	૧૮૪૪—૧૮૪૮
૧૪. લોર્ડ દેલહુસી	૧૮૪૮—૧૮૫૬
૧૭. લોર્ડ કેનીંગ.....	૧૮૫૬—૧૮૫૮

મહારાણીના અમલમાં હિંદુસ્તાનના 'વાઇસરાય'

અને ગવર્નર જનરલો. ૧૮૫૮—૧૮૮૮.

૧૫. લોર્ડ કેનીંગ	૧૮૫૮—૧૮૬૨
૧૬. લોર્ડ એલજન.....	૧૮૬૨—૧૮૬૩
૧૭. સર જન લોર્ડસ.....	૧૮૬૪—૧૮૬૯
૧૮. લોર્ડ મેથો	૧૮૬૯—૧૮૭૨
૧૯. લોર્ડ નોર્થ બ્રુક	૧૮૭૨—૧૮૭૬
૨૦. લોર્ડ લીટન	૧૮૭૬—૧૮૮૦
૨૧. લોર્ડ રીપન	૧૮૮૦—૧૮૮૪
૨૨. લોર્ડ ડ્વિગ્સ	૧૮૮૪—૧૮૮૮
૨૩. લોર્ડ લેન્સડાઉન.....	૧૮૮૮—

પ્રકરણ ૧૧ મું.

હૈદરઅલી—મૈસોરનો રાજા—૧૭૬૧—૧૭૮૨

અને

૧. વોરન હેસ્ટિંગ્સ—પેહેલો ગવર્નર જનરલ—૧૭૭૪—૧૭૮૫.

૧૭૬૧—હૈદરઅલી જે મૈસોરના લશ્કરમાં એક અમલદાર હતો, તે મૈસોરના હિંદુ રાજાને પદભ્રષ્ટ કરીને અને તેના દીવાન નન્દરાજને હાંકી કાઢીને મૈસોરનો રાજા થયો.

૧૭૬૬—હૈદરે મલબાર પ્રાંત પર ચઢાઈ કરી અને કલીકટ શેઠર લઈ લીધું. કલીકટનો રાજા હૈદરને હાથે રાખી રાખીને મરવાના કરતાં પોતાના મેહલમાં બળી મુઓ.

૧૭૬૭—હૈદર અને અંગ્રેજ વચ્ચે પેહુલી લડાઈ શરૂ થઈ.

,, અંગ્રેજ સરદાર કર્નલ સ્મિથે હૈદરને ચંગમા અને ત્રીનોમાલી આગળ હરાવ્યો, અને તેના કેટલાક કિલ્લા લઈ લીધા.

૧૭૬૮—કર્નલ સ્મિથને ખદલે કર્નલ હુડ સરદાર થયો તેણે સ્મિથે જીતી લીધેલા સઘળા કિલ્લા ખોયા, અને હૈદરનો જય થયો.

૧૭૬૯—હૈદર ૬૦૦૦ સ્વાર સહિત મદ્રાસની નજદીક આવી પુગો, તથી મદ્રાસના ગવર્નરે ગજરાઈને હૈદરની મરજી માફક નીચલી શરત મુજબ સંધી કરી:—

મદ્રાસની સંધી.—(૧) ખાંને પક્ષે એક ખીજનો જીતી લીધેલો મુલક પાછો આપવો; (૨) લડાઈને વખતે ખાંને પક્ષે એક ખીજને મદદ કરવી.

૧૭૭૦—માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદરના મુલકપર ચઢાઈ કરીને ચેરકુલીનાં રણમાં હૈદરને હરાવ્યો.

૧૭૭૪—રંગ્યુલેતીંગ એકટ હિંદુસ્તાનમાં અમલમાં આવ્યો; અને નવા નીમાયલા ચાર કાઉન્સીલરો કલકતે આવી પુગા, એટલે વોરન હેસ્ટિંગ્સે ગવનર જેનરલનો ઓર્ધ્વો ધારણ કરીધો. (આ ચાર કાઉન્સીલરોનાં નામ સર ફ્રાન્સિસ ક્લાન્સીસ, જેનરલ કલેવરીંગ, કરનલ મોન્સન, અને મી૦ ખારવેલ હતા).

૧૭૭૫—કલકત્તાની કાઉન્સીલે હેસ્ટિંગ્સના વિચારની વિરૂધ્ધ ખનારસ ખાંત શુન્નઉદ્દવલા પાસેથી લઈને એક હિંદુ જમીનદારને આપ્યો.

” શુન્નઉદ્દવલા મરણ પામ્યો અને તેનો છોકરો અસોફ-ઉદ્દવલા-અયોદ્યાનો નવાખ થયો. શુન્ન દવલાનો પે કરોડ રૂપીઆનો ખજાનો કાઉન્સીલે ખેગમોને આપવાની અસોફ-ઉદ્દવલાને ફરજ પાડી.

૧૭૭૫—રાધોખાને પુનાની ગાદીપર ખેસાડવાને મુંખઈના ગવર્નર મી૦ હોરનખી અને રાધોખા વચ્ચે સુરતમાં નીચલી શરતોએ સંધી થઈ:—

સુરતની સંધી—(૧) રાધોખાને અંગ્રેજોએ પુનાની ગાદીપર ખેસાડવાને લશ્કરની મદદ આપવી; (૨) રાધોખાએ અંગ્રેજોને સાલસેટ, વસાઈ, અને મુંખઈની પાસેના નાના ટાપુ આપવા.

” મુંખઈની સરકારે મરેઠા સામે લડાઈ ઉઠાવી, અને કર્નલ કીર્તીગે આરાસની લડાઈમાં મરેઠાને હરાવ્યા.

૧૭૭૬—કલકત્તાની કાઉન્સીલે સુરતની સંધી નાપસંદ કરી, અને પોતાના વકીલ કરનલ અપતનની મારફતે પુરંધર આગલ મરેઠી

સરદારો સખારામ ખાપુ અને નાના ફડનવીસ સાથે નીચલી સરતે સંધી કરી:—

પુરંધરની સંધી—(૧) મરેઠાએ અંત્રેજીને સાલસેટનો ખેટ આપવો; (૨) અંત્રેજીએ રાધોખાને મદદ કરવી નહીં.

,, કલકતાના એક તવંગર બ્રાહ્મણ વેપારીએ હેસ્તિનાંસ બપર કે ટલાંક તોહમત મુકયાં; પણ તેટલાંમાં નન્દકુમાર ઉપર કોઈ હિંદુએ ખોટા દસ્તાવેજ બનાવવાનો વાંક મુકયો, તેથી નન્દ કુમારની તપાસ થઈ, અને તેનીપર વાંક સાબેત થયાથી તેને ફાંસી દીધો.

૧૭૭૭—કંપનીના ડીરેક્ટરોએ પુરંધરની સંધી પસંદ કરી નહીં, અને રાધોખાને મદદ કરવાને ફરમાવ્યું. તેથી મરેઠા સાથે પાછી લડાઈ ઉઠી.

૧૭૭૮—અંત્રેજી લશકરે વડગામ આગળ નીચું લગાડે એવી નીચલી શરતોએ મરેઠા સાથે સંધી કરી—

વડગામ સંધી—(૧) અંત્રેજીએ મરેઠાના જીતી લીધેલા મુલક પાછા આપવા; (૨) ખંગાલેથી આવતાં લશકરને માર્ગમાં અટકાવવું; (૩) અંત્રેજીએ જે અમલદારોને જમીન તરીકે આપવા. (મુખ્યની સરકારે આ સંધી કબુલ કરી નહીં.)

૧૭૮૦—કરનલ ગોર્ડન ખંગાલેથી લશકર લઈ આવ્યો, અને તેણે દમોઈ અમદાવાદ, અને વસાઈના કીલ્લા લીધા.

,, હૈદરે અંત્રેજી સામે મૈસોરનો ખીજ વિગ્રહ આરંભ્યો, અને કર્નાટક પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી પોલીલોરની લડાઈમાં કરનલ ખેલીને હરાવ્યો.

૧૭૮૧—સર આચરકુટ ખંગાલેથી લશકર લખ આળ્યો, અને તેણે હૈદરને પોતોનાવો, પોલીલોર, અને શોલીધરની લડાઈમાં હરાવ્યો.
 ” વોરન હેસ્ટિંગ્સે કાશીના રાજા ચેતર્સીગને ઠઠાડીને તેના ભત્રીજાને રાજા કર્યો; અને ખેગમો પાસેથી તેમની દોલત છુટી લેવાને અસોફ-ઉડ-દવલાને પરવાનગી આપી.

૧૭૮૨—મરૈઠા અને અંગ્રેજો વચ્ચે સાલખાઈ આગળ નીચલી શરતોએ સંધી થઈ:—

સાલખાઈની સંધી—(૧) પુરંધરની સંધી પછી અંગ્રેજોએ મરૈઠાનો જે મુલક લીધો હોય તે પાછો આપવો; (૨) મરૈઠાએ રાધોખાને મહીને દહાડે રૂપ૦૦૦ રૂપીઆ આપવા, અને તેની જુશીમાં આવે તે જગાએ રહેવા દેવો.

૧૭૮૨—કરનલ બ્રેથવેટને હૈદરના છોકરા દીપુએ કોલરૂન નદીના કાંડા પર ઘેરી લીધો અને તેને શરણુ થવાની ફરજ પાડી.

” હૈદર ૮૦ વર્ષની ઉમરે ચીતોડમાં મરણ પામ્યો, અને તેનો છોકરો દીપુ મૈસોરમાં રાજા થયો.

૧૭૮૪—મદ્રાસના ગવર્નરે મેંગલોરમાં નીચલી શરતે દીપુની મરજી મુજબ સંધી કરી:—

મેંગલોરની સંધી—(૧) બન્ને પક્ષે એક ખીજના લીધેલા મુલક પાછો આપવા; (૨) દીપુએ અંગ્રેજ ખંધવાને છોડી દેવા.

૧૭૮૫—વોરન હેસ્ટિંગ્સ રાજનામું આપી ઇંગ્લંડ ગયો.

૧. વોરન હેસ્ટિંગ્સ—(૧૭૭૪—૧૭૮૫)

[રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ ૧૭૭૪ ના અક્ટોપર મહિનામાં હિંદુસ્તાનમાં અમલમાં આણ્યો, જ્યારે નવા નીમાયલા ચાર કાઉનસલરો (સર ફ્રીલિપ ફ્રાન્ક્લીસ, જેનરલ

કલેવરીંગ, કરનલ મેનસન, અને મી. બારવેલ) કલકતે આવી પુગા, અને વોરન-હેસ્ટિંગ્સે ગવર્નર નેનરલને એક ધારણ કીધી. મી. બારવેલ શિવાય બાકીના વજી કાઉન્સિલરો હેસ્ટિંગ્સની સાથે થવા લાગ્યા, તેથી કેટલોક વખત સુધી કાઉન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું ચલણ ખંધ પડ્યું. ૧૭૭૫ માં કાઉન્સિલ હેસ્ટિંગ્સના વિચારની વિરૂધ્ધ થઈને બનારસને પ્રાંત અગ્રહવાના નગમ કરેથી લઈને એક હિંદુ જમીનદારને આપ્યો; અને શુભઉદ્વલનાં મરણ પછી તેની બે કરોડ રૂપિયાની ફાલત બેગમેને આપવાને અસાફ-ઉડ-દવલાને ફરજ પાડી. ૧૭૭૫ માં નન્દકુમાર નામના એક બ્રાહ્મણ વેપારીએ કાઉન્સિલરોના ઉત્તેજનથી હેસ્ટિંગ્સ ઉપર કેટલાંક તોહામતો મૂક્યાં; પણ તેની તપાસ કાઉન્સિલમાં થાય તેની અગાઉ એક હિંદુ વેપારીએ નન્દકુમાર ઉપર ખોટા દસ્તાવેજ બનાવવાનો વાંક મૂક્યો. નવી સ્થાપેલી હાઇ કોર્ટમાં વડા ન્યાયમીશર સર ઇલોન ઇમ્પી આગળ નન્દકુમારની તપાસ થઈ, અને નન્દકુમાર ઉપર વાંક સાબિત થયાથી, તે વખતના કાયદા મુજબ તેને ફાંસી દેવાનો અતિશય ઘભરાટ વચ્ચે ફાંસી દોષી (૧૭૭૬). એજ વર્ષમાં કરનલ મેનસનના કાળ થયાથી હેસ્ટિંગ્સ બેવડાં મતને લીધે કાઉન્સિલમાં ફાવવા લાગ્યો, અને ૧૭૮૦ માં કાઉન્સિલના ઇંગલંડ જવા પછી તેની સામે બનાર કોઈ રહ્યો નહીં.

હેસ્ટિંગ્સના અમલમાં અંગ્રેજોને દખલમાં મરેઠા અને હૈદર સામે લડવું પડ્યું. આ બંને લડાઈમાં હેસ્ટિંગ્સે મુખ્ય અને મદ્રાસની સરકારને ઘણી સારી રીતે મદદ કરી, અને ખંગાલેથી કરનલ ગોદર્ડ અને સર આયરકુટને લશ્કર આપી મોકલ્યા, જેઓને લીધે આ લડાઈમાં અંગ્રેજો ફાળ્યા. આ લડાઈએ ચલાવવા માટે અને ઇંગલંડ ડીરેક્ટરો પરનાં મોકલવા માટે હેસ્ટિંગ્સે ૧૭૮૦ માં કાશીના રાજ ચેતસીંગને ખંગાળીમાં પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે આપવાને ફરમાવ્યું. ચેતસીંગે એમ કરવાને પોતાની નાખુશી જણાવી, ત્યારે હેસ્ટિંગ્સે ચેતસીંગને ઠાકડી મુકીને તેના ભત્રીજાને કાશીના રાજ કર્યો, અને તેની કનેથી ૪૦ લાખ રૂપિયાની ખંડણી લેતી કરી (૧૭૮૧). વળી એજ વર્ષમાં કંપનીના ડેરેક્ટર્સની એણે અસાફ-ઉડ-દવલા પર તાકીદ કરી. નવાબની તેજરીમાં નાણાં ન હતાં, તેથી તેણે બેગમે પાસની ફાલત છુટી લઈને કંપનીનું ડેરેક્ટરું આપવાની ઇચ્છા જણાવી. બેગમે ઉપર ચેતસીંગને મદદ કરવાનું તોહમત મૂકીને હેસ્ટિંગ્સે તેમની ફાલત જોર જીલમથી લઈ લેવાની નવાબને પરવાનગી આપી એથી કંપનીને ૭૬ લાખ રૂપિયા મળ્યા ૧૭૮૧

૧૭૮૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં હેસ્તિંગ્સ રાજનામું આપી હિંદુસ્તાન છાડી ગયા. ઇંગ્લેન્ડમાં પેહલાં એને ઘણું માન મળ્યું, પણ પાછળથી એના શત્રુ-આગ્રે પાલાંમેન્ટમાં એના જાપર કેટલાંક તોડમતો મૂક્યાં. હમશવે આગળ ૧૭૮૮ માં એની તપાસ શરૂ થઈ, એને ૧૭૯૫ માં એની તપાસનો છંડો આપ્યો. હેસ્તિંગ્સને હમરાવોએ નિર્દોષ ઠહોયો, પણ તપાસ પાછળ એને બારી ખરચ થયો. તેથી ડીરેક્ટરોએ તેને વર્ષાસન ખાંધી આપ્યું. હેસ્તિંગ્સ ૧૮૧૮ માં ૮૬ વર્ષની હમરે મરણ પામ્યો.]

મરેઠા સાથેના પેહલો વિગ્રહ—૧૭૭૫—૧૭૮૨.

[૧૭૭૫ માં મુંબઈના ગવર્નર મીંગ્ હોરનખી એને રાધોબા વચ્ચે સુરતમાં સંધી થઈ, એને મુંબઈની સરકારે રાધોબાને પુનાની ગાદીએ ખેસાડવા માટે મરેઠા સામે લડાઈ ઉઠાવી.

કર્નલ કીટીંગે આરાસની લડાઈમાં મરેઠાને હરાવ્યા; પણ તેટલામાં વોરન હેસ્તિંગ્સ એને કલકત્તાની કાઉન્સિલે સુરતની સંધી બ્રાહ્મણ રાખી નહીં, ને રાધોબાને મદદ કરવાનો અટકાવ ક્યો કલકત્તાની કાઉન્સિલે પાતાની તરફથી કરનલ અપતનને મરેઠી દરબારમાં પુને મોકલ્યો, જેણે ૧૭૭૬ માં મરેઠી રાજ્ય કારબારી સખારામ બાપુ એને નાના કુડનવીસ બેડે પુરંધર આગળ સંધી કરી, એને રાધોબાને મદદ નહીં કરવાને કબ્જલ્યું. કંપનીના ડીરેક્ટરોએ મુંબઈની સરકારનું પગલું પસંદ કરીને રાધોબાને મદદ કરવાને ફરમાવ્યું, તેથી વોરન હેસ્તિંગ્સને મરેઠા સામે પાછી લડાઈ ઉઠાવવાની ફરજ પડી (૧૭૭૭). રાધોબાને ગાદીપર ખેસાડવાને માટે મુંબઈની સરકારે ફરીથી લશકર મોકલ્યું, પણ ૧૭૭૯ માં વડગામ આગળ નીચું લગાડે એવી શરતોએ મરેઠા સાથે સંધી કરી એ લશકર પાછું ફર્યું. મુંબઈની સરકારે આ સંધી કબ્જલ કરી નહીં, એને સંધી કરનાર અમલદારોને નોકરી પરથી ખરતરફ કર્યા. ૧૭૮૦ માં કર્નલ જોહ્ન પંગાલેથી લશકર લઈ આવ્યો, એને તેણે દબોઈ એને અમદાવાદના કિલ્લા લઈને સીંધા એને હોલકરને હરાવ્યા, એને ત્યાર પછી વસાઈના કિલ્લા લઈ લીધો.

૧૭૮૧ માં ગોદડાને પુનઃ જતાં મરેઠાએ પાછો હઠાવ્યો, અને હૈદરે પણ અંગ્રેજ સામે વિગ્રહ આરંભ્યો હતો, તેથી સાલખાઈ આગળ મરેઠા સાથે સંધી થઈ, અને વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

મૈસોરનો પહેલો વિગ્રહ—(૧૭૬૭—૧૭૬૯).

હૈદરઅલી જે ૧૭૬૧ માં મૈસોરનો રાજ થયો હતો તેનું પણ વધતું જવું જોઈને તેની સામે ૧૭૬૬ માં મરેઠા, નીજમ, અને અંગ્રેજોએ એકસંપકથે. નીજમ અને અંગ્રેજોને સાથે લીધા વગર માધવરાવ પેશવાએ હૈદરના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ હૈદરે નાણાની મોટી રકમ આપીને પેશવાને પાછો વાળ્યો, અને નીજમને લાંચ આપી પોતાની પક્ષમાં લીધો; તેથી અંગ્રેજોને ૧૭૬૭ માં હૈદર અને નીજમ જોડે લડવું પડ્યું.

અંગ્રેજ સરદાર કર્નલ સ્મિથે ચંગના અને ત્રીનોમાલીની લડાઈમાં હૈદર અને નીજમની ફોજને હરાવી (૧૭૬૭); તેથી ૧૭૬૮ માં નીજમ અંગ્રેજો સાથે મળી ગયો. કર્નલ સ્મિથે હૈદરના કેટલાક કિલ્લા લઈ લીધા, તેથી હૈદરે સંધીનું કેહોજ મોકલ્યું; પણ મદ્રાસની સરકારે સખત શરતો કરી તેથી લડાઈ ચાલુ રહી. વળી મદ્રાસની સરકારે કર્નલ સ્મિથને ખસેડીને કર્નલ હડને વડો સરદાર નીમ્યો, જેણે સ્મિથે છતી લીધેલાં સઘળાં ધાનાં ખોવાં. અને હૈદરનો જય થયો. કર્નલ સ્મિથને પાછો હૈદર સામે મોકલ્યો; પણ સ્મિથનો તજ્જર યુધ્ધીને હૈદર ૬૦૦૦ ઘોડે-સ્વારો સાથે મદ્રાસ આગળ આવી પુગો, તેથી મદ્રાસની સરકારે ગબરાઈને હૈદરની મરજી મુજબ સંધી કરી વિગ્રહનો અંત આવ્યો (૧૭૬૯).

મૈસોરનો બીજો વિગ્રહ—(૧૭૮૦—૧૭૮૪)

૧૭૭૨ માં મરેઠાએ હૈદરની રાજધાની સીરીંગાપટમને ઘેરો ઘાલ્યો, ત્યારે મદ્રાસની સંધીની એક શરત મુજબ હૈદરે અંગ્રેજોની મદદ માગી, પણ અંગ્રેજોએ મદદ કરી નહીં. વળી ૧૭૭૮ માં અંગ્રેજોએ હૈદરના ના કેહેવા છતાં મલખાર

કોસ્તા પર તેના મુલકની પડોસમાં આવેલું ક્રેન્ચોનું મહેબંદર લઈ લીધું, તથી હૈદરને કોષ ચઢ્યો. આ બે કારણોને લીધે ૧૭૮૦ માં હૈદરે મરેઠા અને નીળમ એડ મળી જઈને અંગ્રેજો સામે લડાઈ લડાવી.

હૈદરે ૬૦૦૦ માણસ સહિત કર્નાટક પર ચઢાઈ કરી, અને પોલીવારની લડાઈમાં કરનલ બેલીને હરાવીને તેને તેના લશકર સાથે શરણ થવાની ફરજ પાડી (૧૭૮૦). બંગાલામાં પ્રખ્યાત થયેલો સર હેક્ટર મનરો જે પોલીવારની રણબૂ-મીથી માત્ર બે મહિના દૂર પોતાના લશકર સાથે હતો, તેણે બેલીને મદદ કરી નહીં એટલું જ નહીં, પણ હિંમત છોડી દઈને મદ્રાસ તરફ નાઠો. આ વખતે વોરન હેસ્ટિંગ્સે બંગાદેથી સર આયરકુટને લશકર આપી મોકલ્યો. સર આયરકુટે ૧૭૮૧ માં હૈદરને પોતોનોવો, પોલીવાર અને શોલીધરની ત્રણ લડાઈમાં હરાવ્યો. ૧૭૮૨ માં કોલરૂન નદીના કાંઠા પર કરનલ પ્રેથવેટને હૈદરના છોકરા ટીપુએ હરાવ્યો, અને તેને શરણ થવાની ફરજ પાડી. એ જ વર્ષમાં હૈદર ચીતાડમાં મરાઠા પાંચો, અને તેના છોકરે ટીપુ મૈસોરનો રાજ થયો, જેણે અંગ્રેજો સામે લડાઈ ચાલુ રાખી. ૧૭૮૪ માં કરનલ કુલરટન મૈસોરમાં પેઠો, અને ટીપુના કેટલાક કિલ્લા જીતી લઈને તેની રાજધાની સીરીંગાપટમ પર કબજા કરવાની તૈયારી કરી; પણ તેટલામાં મદ્રાસના ગવર્નરે હેસ્ટિંગ્સના વિચારની વિરૂધ્ધ મેંગલોરમાં ટીપુ સાથે સંધી કરી વિગ્રહનો અંત આણ્યો.]

હૈદરઅલી—(૧૭૬૧—૧૭૮૨).

[હૈદરઅલી મૈસોરના હિંદુ રાજાના લશકરમાંના એક નાના અમલદાર હિપ-રથી વધીને ૧૭૬૧ માં રાજ અને તેના દીવાન નંદરાજને હાંડી કાઢીને મૈસોરનો રાજ થયો. ૧૭૬૪ માં એણે બેદનાર રોહર છુટકું; અને ૧૭૬૬ માં મલબાર પ્રાંત પર ચઢાઈ કરીને કલિકત રોહર લઈ લીધું. ૧૭૬૭ થી ૧૭૬૯ સુધી એણે અંગ્રેજો સામે લડાઈ કરી, અને જો કે અંગ્રેજોએ એને ચંગમા અને ત્રીનામાલીની લડાઈમાં હરાવ્યો, તોપણ અંગ્રેજોને એની મરજી મુજબ સંધી કરવાની ફરજ પડી. ૧૭૭૦ માં માધવરાવ પેશ્વાએ એના મુલક પર ચઢાઈ કરી, અને એને ચેર-કુલીના રણમાં હરાવીને એની રાજધાની સીરીંગાપટમને ઘેરા લાદ્યો; પણ હૈદરે

કેટલોક મુલક અને ૩૬ લાખ રૂપીઆ આપીને મરેકા સાથે સંધી કરી. ૧૭૮૦ માં નીનમ અને મરેકા સાથે મળીને પાછા અંગ્રેજો સામે એણે વિગ્રહ આરંભ્યો, અને પોલીશ્વર આગળ કરનલ ખેલીને હરાવ્યો. ૧૭૮૧ માં અંગ્રેજ સરદાર સર આયરકુટે હૈદરને પોર્તોનાવો, પોલીશ્વર, અને શોલીધર આગળ હરાવ્યો. ૧૭૮૨ માં હૈદર ૮૦ વર્ષની ઉંમરે ચીતોડમાં મરણ પામ્યો.]

પ્રકરણ ૧૨ મું.

૨. લોર્ડ કોરનવાલીસ.....૧૭૮૬-૧૭૯૩.
૩. સર જોન શોર.....૧૭૯૩-૧૭૯૮.
૪. લોર્ડ વેલરલી.....૧૭૯૮-૧૮૦૫.
૫. લોર્ડ કોરનવાલીસ (બીજાવાર)..... ૧૮૦૫.
૬. સર જ્યોર્જ બાર્લી..... ૧૮૦૫-૧૮૦૭.

૧૭૮૫-૮૬ વોરન હેસ્ટિંગ્સ ૧૭૮૫માં ઇંગ્લંડ ગયો, ત્યારથી તે લોર્ડ કોરનવાલીસ ૧૭૮૬માં કલકતે આવી પુગો, ત્યાં સુધી કાઉન્સીલનો વડો સભાસદ સર જોન મેકડોરસન કામ ચલાવી ગવર્નર જનરલ હતો.

૧૭૮૭—લોર્ડ કોરનવાલીસે કંપનીના નોકરોના પગાર વધારી આપી તેમને લાંચ લેતા અને ખાનગી વેપાર કરતા અટકાવ્યા; અને તેણે હિવાની અને ફોજદારી અદાલતોમાં સુધારો કર્યો.

૧૭૮૯—દિપુએ ત્રાવનકોર પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી, પણ તેને માર ખાઈ પાછું હઠવું પડ્યું.

૧૭૯૦—દિપુએ બીજાવાર ત્રાવનકોર પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી; અને આ વખત તે ફાળ્યો. ત્રાવનકોરનો રાજા અંગ્રેજોનો મિત્ર હોવાથી

લોર્ડ કોરનવાલીસે નીલમ અને મરેકા જોડે મળીને ટીપુ સામે મેસોરનો વિજ્ઞ વિગ્રહ આરંભ્યો.

૧૭૯૧—લોર્ડ કોરનવાલીસે પોતે સરદારી લઈને મેસોર પ્રાંત પર ચઢાઈ કરી, અને ટીપુનું બેંગલોર શહેર જીતી લઈને એરિકેરાની લડાઈમાં તેને હરાવ્યો.

૧૭૯૨—લોર્ડ કોરનવાલીસે ટીપુની રાજધાની સીરીંગાપટમને ઘેરો ઘાલ્યો. ટીપુએ થોડા વખત રાજધાનીનો ખચાવ કર્યો પણ આખરે તેને નીચલી શરતોએ સંધી કરવાની ફરજ પડી:—(૧) ટીપુએ પોતાનું અરધું રાજ્ય આપવું; (૨) લડાઈના ખર્ચ ખદલ અંગ્રેજોને ત્રણ કરોડ રૂપિયા આપવા, અને મરેકાને ૩૦ લાખ રૂપિયા આપવા; (૩) એ શરતો પુરી પડે ત્યાં સુધી ટીપુએ પોતાના બે છોકરાને જમીન દાખલ આપવા.

૧૭૯૩—લોર્ડ કોરનવાલીસે જમીનદારો સાથે મેલુસુલ ખાખદનો હુમેશ સુધીનો કરાર The (Permanent Settlement) કર્યો, અને દર વર્ષે તેમની પાસેથી ચોક્કસ રકમ લેવાની ઠરાવી.

” લોર્ડ કોરનવાલીસે સ્વદેશ ગયો અને સર જોન શોર ગવર્નર જે નરસ થયો.

૧૭૯૭—અયોધ્યાનો નવાબ અસોફ-જી-દવલા મરણ પામ્યો અને તેનો અનૌરસ છોકરો વજીરઅલી નવાબ થયો.

૧૭૯૮—સર જોન શોરે વજીર અલીને નવાબ તરીકે કબૂલ નહીં રાખીને અસોફ-જી-દવલાના બાઈ સાદતઅલીને નવાબ ઠરાવ્યો, અને વજીર અલીને કાશીમાં નજર કેદ રાખ્યો.

” સર જોન શોર ઇંગ્લેન્ડ ગયો, અને લોર્ડ વેલ્સલી ગવર્નર જે નરસ થઈ આવ્યો.

- ” લોડ વેલસ્લીએ નીજમને મેલવી લઇને તેનાં રાજ્યમાં ખ્રિટિય મદદગાર ફ્રેન્ચ રાખવાની ગોઠવણુ કરી, અને ટીપુ સામે મે-સોરનો યોધો વિગ્રહ આરંભ્યો.
- ૧૭૯૬—જેનરલ હેરિસે મેસોર પ્રાંતપર ચઢાઈ કરી, અને માલવે-લીની લડાઈમાં ટીપુને હરાવ્યો.
- ” જેનરલ સ્તુઅર્ટે મુખઈનાં લશકર સાથે સદાસીરની લડાઈમાં ટીપુને હરાવ્યો.
- ” જેનરલ હેરિસે સીરીંગાપટમ હલ્લો કરી લીપું જયારે ટીપુ માર્દો ગયો અને વિગ્રહનો અંત આવ્યો.
- ૧૮૦૦—સુરતના નવાબને પેનશન આપી અંગ્રેજીએ સુરતનો કબજો લીધો.
- ૧૮૦૧—લોડ વેલસ્લીએ કર્નાટકના નવાબને પેનશન આપી કર્નાટક પ્રાંત અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો.
- ” અયોધ્યાના નવાબ કનેથી પણ લોડ વેલસ્લીએ કેટલાંક પર-ગણાં લઈ લીધાં.
- ” જેશવંતરાવ હોલકરે પુનાનો કબજો લઈ, ખાજુરાવ પેશ્વાને પુનામાંથી હાંકી કાઢ્યો.
- ૧૮૦૨—પેશ્વા નાશીને વશઈમાં અંગ્રેજીને આશરે આવી રહ્યો, અને પુનાની ગાદી પાછી મેળવવા માટે નીચલી શરતોએ વસઈમાં અંગ્રેજી સાથે સંધી કરી:—
- વસઈની સંધી. (૧) પેશ્વાએ પોતાના રાજ્યમાં ૬૦૦૦ માણુ-સની એક ખ્રિટિય મદદગાર ફ્રેન્ચ રાખવી, અને તેના ખરચને માટે દર વર્ષે ૨૬ લાખ રૂપીઆ આપવા; (૨) પોતાનાં રાજ્ય-માં તેણે અંગ્રેજના કોઈ યુરોપીઅન શત્રુ રાખવા નહીં; (૩)

સુરત ઉપરથી તેણે પોતાના સઘળા દાવા ઉઠાવવા; (૪) નીબમ તથા ગાયકવાડ જ્ઞેડે પેશ્વાને જે વાંધા હોય તેનો સુકાદો અંગ્રેજ સરકારને સોંપવો; (૫) અંગ્રેજોએ પેશ્વાને પુનાની ગાદીએ ખેસાડવો.

૧૮૦૩—હોલકર પુનું છોડી ગયો, અને ગવર્નર જેનરલના ભાઈ જેનરલ વેલસ્લીએ પેશ્વાને પુને લાવી ગાડીએ ખેસાડ્યો.

„ સીંધ્યા અને નાગપુરના રાજા રઘુજી ભોંસ્લેને પેશ્વાએ અંગ્રેજો સાથે કરેલો ખંદોખસ્ત પસંદ પડ્યો નહીં, તેથી અંગ્રેજ અને મરેઠા સરદારો વચ્ચે લડાઈ ઉઠી.

„ જેનરલ વેલસ્લીએ દખણમાં અહમદનગર શહેર જીતી લઈને એસે અને આરગમની લડાઈમાં સીંધ્યા અને નાગપોરનાં રાજાને હરાવ્યા.

„ જેનરલ લેકે હિંદુસ્તાનમાં સીંધ્યાની પલટનોનો આલીગર અને લાસવારીની લડાઈમાં પરાજય કર્યો, અને દીલ્લી અને આગ્રા શહેરો જીતી લઈને મુગલ ખાદશાહ શાહઆલમને મરેઠાના કબજામાંથી છોડવો.

„ સીંધ્યા અને નાગપોરના રાજાએ પોતાનો કેટલોક મુલક અંગ્રેજોને આપીને સંધી કરી.

૧૮૦૪—જેશ્વતરાવ હોલકર અંગ્રેજોની સામે થયો, અને મોકન્દ્રા ઘાટમાં અંગ્રેજ સરદાર કર્નલ માન્સનને હરાવીને તેનાં લશ્કરનો નાશ કર્યો.

„ હોલકરે દીલ્લીપર હુમલો કર્યો, પણ કર્નલ ઓક્તરલોનીએ તેને પાછો હટાવ્યો.

„ દીગની લડાઈમાં જેનરલ ફ્રેસરે, અને ફરકાખાદની લડાઈમાં જેનરલ લેકે, હાલકરને હરાવ્યો.

૧૮૦૫—ભરતપુરના રાજાએ હાલકરને મદદ કરી હતી, તથા લોર્ડ લેકે તેનો દીગનો કિલ્લો લઈ લીધો, અને ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો પણ ભરતપુરના રાજાએ ગભરાઈને ૨૦ લાખ રૂપિયા આપીને અંગ્રેજ સાથે સંધી કરી.

૧૮૦૫—સીંધાએ હાલકર સાથે મળીને અંગ્રેજ સાથે પાછી લડાઈ લડાવી.

„ લોર્ડ વેલસ્લી સ્વદેશ ગયો અને લોર્ડ કોરનવાલીસ ખીજવાર ગવર્નર જેનરલના ઓદ્ધાપર આવ્યો.

„ લોર્ડ કોરનવાલીસ કલકત્તે આવીને તરતજ લોર્ડ લેકની છાવણી તરફ જવા નિકળ્યો, પણ માર્ગમાં ગાજીપુર આગળ મરણ પામ્યો; સર જ્યોર્જ પાર્કી ગવર્નર જેનરલ થયો.

„ સર જ્યોર્જ પાર્કીએ લેકના વીચારની વિરૂધ્ધ સીંધા અને હાલકર સાથે તેમને કાયદો થાય એવી શરતોએ સંધી કરી.

૧૮૦૭—સર જ્યોર્જ પાર્કીને મદ્રાસનો ગવર્નર કર્યો, અને લોર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જેનરલના ઓદ્ધાપર આવ્યો.

[લોર્ડ કોરનવાલીસ ૧૭૮૯ માં વોરન હેસ્ટિંગ્સ પછી હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જેનરલ થયો એણે કંપનીના નેત્રોને પગાર વધારી આપીને તેમને ખાતાગી ધંધો કરતા અને ભાંચ લેતા અટકાવ્યા, અને જેઓ આ કુલમ પ્રમાણે ન ચાલ્યા તેમને શીક્ષા કરીને સઘળાં ખાતાં સુધાર્યાં. વળી લોર્ડ કોરનવાલીસે દીવાની અને ફૈજદારી અદાલતોમાં સુધારા કર્યા, અને તેમને માટે જરૂરના કાયદા બાંધ્યા.

નીજમે ગનુર પ્રાંત અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરવાને કરાર કર્યો હતો, તે મુજબ ૧૭૮૮ માં લાડ કોરનવાલીસે એ પ્રાંત તેની પાસે માગ્યો. નીજમે એ પ્રાંત તરફ અંગ્રેજોને સ્વાધીન પ્રીધો. ૧૭૯૦ માં નીજમ અને મરેઠા સાથે મળીને લાડ કોરનવાલીસે ટીપુ સામે લડાઈ હઠાવી. ગવર્નર જનરલે પોતે લશ્કરની સરદારી લીધી, અને ૧૭૯૧ માં ટીપુનું ખેંગલોર શેહર લઇને તેને ઐરીકેરાની લડાઈમાં હરાવ્યો. ૧૭૯૨ માં સીરોગાપટમને ઘેરો ઘાલીને ટીપુને સંધી કરવાની ફરજ પાડી.

સર્વથો અગત્યનો ખનાવ જે લાડ કોરનવાલીસની કારકીરદીમાં બન્યો તે ખંગાલાના જમીનદારો સાથેના મેહેસલ સંબંધી હુમેસ મુધીનો કરાર (The Permanent Settlement) હતો. મુગલ રાજ્યના કોરની વખતે જમીનની મેહેસલ જમા કરનારા રકૂતે રકૂતે જમીનના માલિક થઈ પડ્યા હતા, અને બ્રિટિશ સરકારને તેમના હુકો કબ્જા રાખવા પડ્યા હતા. ૧૭૮૬ માં ડીરેક્ટરોએ તેમની સાથે મેહેસલ સંબંધી કંઈ ચોક્કસ કરાર કરવાને હિંદુસ્તાનની સરકારને લખી મોકલ્યું. ૧૭૯૩ માં લાડ કોરનવાલીસે તેમની સાથે હુમેશ મુધીનો કરાર કર્યો, જેથી સરકારને દર વર્ષે જમીનદારો પાસેથી મેહેસલની ચોક્કસ રકમ મળતી થઈ, અને જમીનદારો ખેડુત સાથે તેમને ગમે તેવી શરતો કરે તેમાં સરકારે વચ્ચે આવવું નહીં એવું કર્યું. એજ વર્ષમાં લાડ કોરનવાલીસ ઇંગ્લંડ ગયો.

સર જોન શોર કોરનવાલીસ પછી ૧૭૯૩ માં ગવર્નર જનરલ થયો. એ હિંદુસ્તાનનાં ખુલ્લી ખાતોનાં અમલદાર હતા, અને જમીનદારો સાથેના ખંદો ખસ્તમાં એણે મુખ્ય ભાગ લઈ લાડ કોરનવાલીસને મદદ કરી હતી. એની રાજનીતિ ઘણી નબળી ગણાયલી છે, કારણ કે દેશી રાજ્યોના મામલામાં એણે હાથ ધાલ્યો નહીં, અને મરેઠા તથા ટીપુને તેમની મરજમાં આવે તેમ કરવા દીધું. ટીપુ એ વખતમાં અંગ્રેજ સાથેના છેવટના વિગ્રહને માટે બારે તૈયારી કરવામાં રોકાયો, અને મરેઠાએ ૧૭૯૫માં કુદ્દાની લડાઈમાં નીજમને હરાવીને નીજું લગાડ્યું.

૧૭૯૭ માં અચોટયાના નવાબ અસોફ-ઉદ-દવલાના મરણથી તેનો અનોરસ ઠાકરો વજર અલી ગાદીએ ખેડો. સર જોન શોરે વજર અલીને નવાબ તરીકે કબ્જા રાખ્યો નહીં, અને અસોફ-ઉદ-દવલાના બાઈ સાફતઅલીને નવાબ ઠરાવીને તેને

ગાદીએ ખેસાડવા પોતે લકનો ગયો. વજીરઅલીએ સામે ધધ બાંડ ક્યું, પણ સર જનશીરે એ વખતે ઘણી દૃઢતા દેખાડી અને સાદતઅલીને ગાદીએ ખેસાડવા માં કૃતેહ પાડ્યો. વજીરઅલીને કાશીમાં નજર કેદ રાખ્યો. ૧૭૯૮ માં સર જન શીરની સમાધાની બળવી રાખનારી કારકીરદીનો અંત આવ્યો અને એ સુખે ધાંસડ પાછો ક્યો.

લોર્ડ વેલસ્લી ૧૭૯૮ માં ગવર્નર જનરલ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. સર જન શીરની સમાધાની બરેલી રાજનીતિને લીધે દેશી રાજ્યોની દરખાસમાં ફ્રેન્ચોના પગ પેસારો ઘણો થયો હતો, અને અંગ્રેજોનું વજન ઓછું થયું હતું. લોર્ડ વેલસ્લીએ દેશી રાજ્યોના મામલામાં હાથ ધાડ્યો; અને દેશી રાજ્યોનાં રક્ષણને માટે બ્રિટિશ મદદગાર ફ્રેન્ચ રાજ્યોને ખરચે તેમના મુલકમાં રાખતાની રીત દાખલ કરીને કેટલાક દેશી રાજ્યને અંગ્રેજોપર આધાર રાખતા કર્યા, અને એ પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્યને હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી ક્યું. લોર્ડ વેલસ્લીએ પેહલાં નીજમને સમજાવીને તેના મુલકમાં બ્રિટિશ મદદગાર ફ્રેન્ચ રાખવાની ગોઠવણ કરી અને નીજમની દરખાસમાં ફ્રેન્ચોનું ચલણ બંધ પાડ્યું. નાના કુડનવીસે મરેઠી રાજમાં એવી ગોઠવણ થવા દીધી નહીં; પણ ૧૮૦૦માં નાનાનાં મરણ પછી જ્યારે હોલ્કરે પાછરાવ પેશ્વાને પુનામાંથી હાંકી કાઢ્યો, ત્યારે પેશ્વાએ વસઇમાં અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી તેમાં બ્રિટિશ મદદગાર ફ્રેન્ચ પુનામાં રાખવાને કબજા ક્યું.

૧૭૯૮ માં વેલસ્લીએ ટીપુ સામે મૈસોરનો ઉલ્લેસ વિગ્રહ આરંભ્યો. સ-દાસીર અને માલવેલીની લડાઇમાં હાયા પછી સીરંગાપટમનો ખચાવ કરતાં ૧૭૯૯ માં ટીપુ માર્યો ગયો, ત્યારે લોર્ડ વેલસ્લીએ મૈસોરના ત્રણ ભાગ કર્યા. એક ભાગ અંગ્રેજ મુલક સાથે જોડ્યો; બીજો નીજમને આપ્યો; અને ત્રીજો હૈદરે પદબજા કરેલા હિંદુ રાજના છોકરાને આપ્યો.

૧૮૦૦ માં સુરતના નવાબને પેનશન આપીને સુરત રોહર અને તેને લગતો મુલક અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યો. ૧૮૦૧માં કર્નાટક પ્રાંત ખાલસા કર્યો. જળી એજ વર્ષમાં અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી કેટલાંક પરગણા લોર્ડ વેલસ્લી-એ લઈ લીધાં.

વસઇની સંધી મરેઠી સરદારો સીંધ્યા, હોલ્કર, અને રુકુલ બોસ્લેને પસંદ આવી નહીં, તેથી અંગ્રેજોને એ સરદારો સાથે લડાઇ કરવી પડી. ૧૮૦૭ થી ૧૮૦૫ સુધી આ લડાઇ ચાલી. દખ્ખણમાં ગવર્નર જનરલના બાઇ જનરલ વેલસ્લીએ અને હિંદુસ્તાનમાં લોર્ડ લેકે મરેઠી ફોર્સને હરાવીને મરેઠાઓનાં બંધ તોડ્યું. આ લડાઇનો પુરેપુરો અંત આવે તેની અગાઉ લોર્ડ વેલસ્લી ૧૮૦૫ માં હિંદુસ્તાન છોડી ગયો.

લોર્ડ કોરનવાલીસ ખાલ્લાર વેલસ્લી પછી ગવર્નર જનરલના ઓધ્યા પર આવ્યો. કંપનીના ડીરેક્ટરોએ હિંદુસ્તાનમાં લડાઇ ખંધ પાડવાને એને સખત તાકીદ કરી હતી, તેથી કલકતે આવીને તરત લોર્ડ લેકની છાવણી તરફ જવા નિકળ્યો, પણ માર્ગમાં ગાલ્પુર આગળ આ પ્રખ્યાત સુબો મરજ પામ્યો (૧૮૦૫.)

સર જ્યોર્જ બાર્લો જે કાઉન્સીલનો વડો સલાસદ હતો તે કોરનવાલીસના મરજથી ૧૮૦૫માં ગવર્નર જનરલ થયો. એણે લોર્ડ લેકના વિચારની વિરુદ્ધ સિંધ્યા અને હોલ્કર સાથે તેમને કાયદો થાય એવી શરતોએ સંધી કરી. ૧૮૦૬ માં દીપુના છોકરાની જીરફેરણીથી મદ્રાસ ઇલાકામાં દેશી સીપાઇઓએ બળવો કર્યો અને કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારો અને સીપાઇઓને મારી નાખ્યા. કર્નલ ગીલેસ્પીએ ઝડપથી એ બળવો ખેંસાડી દીધો. ૧૮૦૭ માં જ્યોર્જ બાર્લોને મદ્રાસનો ગવર્નર કર્યો, અને લોર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલના ઓધ્યા પર આવ્યો.

મૈસોરનો ત્રીજો વિગ્રહ (૧૭૯૦-૧૭૯૨.)

[દીપુએ ૧૭૯૦ માં તાવનકોર પર ચઢાઇ કરી જ્ય મેળવ્યો. તાવનકોરનો રાજા અંગ્રેજોના મિત્ર હોવાથી લોર્ડ કોરનવાલીસે દીપુ સામે વિગ્રહ આરંભ્યો. લોર્ડ કોરનવાલીસે ૧૭૯૦ માં જનરલ મેડાસને મૈસોર ખાંતપર ચઢાઇ કરવાને મોકલ્યા. જનરલ મેડાસ દીપુ સામે કોઇ પણ રીતે કાબો નહીં, તેથી લોર્ડ કોરનવાલીસે પોતે દખ્ખણમાં આવી લશ્કરનો સરદારી લીધી. ૧૭૯૧ માં કોરનવાલીસે દીપુનાં એંગ્લોર શેઠેર લઇ લીધું, અને ત્યાર પછી એરીકેસના રજામાં

ટીપુને હરાવીને તેની રાજધાની સીરીંગાપટમ પર કુચ કરવાની તૈયારી કરી; પણ બ્રિટિશ ફોજમાં ખોરાક ખુટવાથી અને ખીલ ઘણીક અડચણોને કીધે એ વર્ષમાં તે કોરનવાલીસને પાંચ મદાસ કરવા પડ્યાં. ૧૭૯૨માં સઘળી ગોઠવણ પાત્રી કરીને કોરનવાલીસે નૈસાર પ્રાંત પર પાછી ચઢાઈ કરી અને સીરીંગાપટમને ઘેરા ઘાલ્યો. ટીપુએ થોડા વખત સુધી પોતાની રાજધાનીને બાહાદુરીથી ખચાવ કર્યો, પણ તેનાં ઘણાં માણસો માર્યા ગયાં, તેથી સોડ કોરનવાલીસની મરજી મુજબ તેણે સંધી કરી (૧૭૯૨). આ સંધીથી ટીપુએ પોતાનું અરખું રાજ બાંધું, પણ કરોડ રૂપિયા લડાઈના ખર્ચ બદલ આપવાને કબજા કર્યું, અને પોતાના હાકરા ભરીને દાખલ આપ્યા.

નૈસારનો ચોથો વિગ્રહ (૧૭૯૮-૧૭૯૯.)

૧૭૯૨ માં સંધી કર્યા પછી ટીપુએ અંગ્રેજો સામે લડવાની પાછી તૈયારી ચાલુ રાખી હતી, અને નેપોલીયન બોનાપાર્ટ અને કાણ્ડના રાજ સાથે અંગ્રેજો-જેને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢવાની મતલબના પત્રો લખ્યા. આ વાત સોડ વેલ-સ્કીને માલમ પડવાથી તેણે ટીપુ કનેથી એ બાબતનો ખુલાસો માગ્યો અને ખાતરી પૂર્વક જવાબ નહીં મળવાથી ૧૭૯૮માં લડાઈ જીઠાવી.

જેનરલ હેરીસે ૨૧૦૦૦ માણસની ફોજ સહિત કર્નાટક તરફથી નૈસાર પર ચઢાઈ કરી. આ ફોજને ૧૦૦૦૦ માણસની નીળમની મદદગાર ફોજ જેનરલ વેલસ્કીની સરદારી તળે આવી મળી. જેનરલ સ્ટુઅર્ટની સરદારી હેઠળ મુખ-ધથી ૬૦૦૦ માણસની ફોજે મલબાર તરફથી નૈસાર પર ચઢાઈ કરી (૧૭૯૮). ટીપુ પેહેલાં સદાસીર આગળ મુખધની ફોજની સામે યથો, પણ જેનરલ સ્ટુઅર્ટ તેને હરાવી આગળ વધ્યો (૧૭૯૮). બીજું યુદ્ધ માલવેલી આગળ ટીપુ અને જેનરલ હેરીસ વચ્ચે થયું, તેમાં પણ ટીપુએ હાર ખાધી (૧૭૯૮). જેનરલ હેરીસે તરત સીરીંગાપટમને ઘેરા ઘાલ્યો, અને તે શહેર હલ્લો કરી કીધું. ટીપુ લડતાં માર્યો ગયો (૧૭૯૯). અને વિગ્રહનો અંત આગ્યો.

મરેઠા સાથેની ખીજો વિગ્રહ (૧૮૦૩-૧૮૦૫).

નાના કડવીસનાં મરણ પછી દૌલતરાવ સીંધ્યા અને જોશવંતરાવ હોલ્કર વચ્ચે લડાઈ ચાલી; તેમાં ખાજરાવ પેશ્વાએ સીંધ્યાનો પક્ષ પકડ્યો, અને હોલ્કરના બાઈ વીઠ્ઠલને હાથીના પગ તળે કચડી નખાવ્યો. જોશવંતરાવ ૧૮૦૧ માં સીંધ્યા અને પેશવાની ફૅજની નજર ચુકવીને પુનાની નજદીક આવ્યો, અને પુના લડીને લીધું. ખાજરાવ નાસીને વસાઇમાં અંગ્રેજોને આશરે રહ્યો, અને ત્યાં ૧૮૦૨ માં પોતાની ગાદી પાછી મેળવવાને માટે અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી. જેનરલ વેલસ્લીએ ગવર્નર જેનરલના હુકમથી ૧૮૦૩ માં પેશ્વાને પુને લાવી પાછો ગાંદીએ ખસાડ્યો. હોલ્કર પુના છાડીને માલવા તરફ નીકળી ગયો હતો; અને સીંધ્યા તથા નાગપોરનો રાજા રઘુજી ભોંસ્લે પોતાની ફૅજ સહિત પુનાની નજદીક હતા, તેમને પોતપોતાના મુલકમાં જવાને જેનરલ વેલસ્લીએ જણાવ્યું. આ પિ રાજા જેઓ વસાઈની સંધીથી મરેઠી રાજાની સ્વતંત્રતા ગદ્ય એવું સમજીને ખાજરાવ પર ચુસ્ત થયા હતા, તેઓએ જેનરલ વેલસ્લીના કેલેવા ઉપર કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહીં, અને તેથી અંગ્રેજો અને મરેઠા વચ્ચે લડાઈ થઈ.

હોર્ડ વેલસ્લીએ મરેઠી સરદારો સામે ચાતરકથી ફૅજને મોકલી. મુખ્ય ફૅજને ખાજામાં જેનરલ વેલસ્લીની સરદારી હેઠળ, અને હિંદુસ્તાનમાં જેનરલ લેકની સરદારી હેઠળ હતી. જેનરલ વેલસ્લીએ ૧૮૦૩ માં અહમદનગર રોહિર જીતી લીધું અને એસે અને આર ગામની લડાઈમાં સીંધ્યા અને રઘુજી ભોંસ્લેને હરાવ્યા. એજ વર્ષમાં જેનરલ લેકે દીલ્હી અને આગ્રા રોહિરો લડીને મરેઠા કનેથી છતી લીધાં, અને આલીધર અને લાસવારીની લડાઈમાં સીંધ્યાની પલટોનોને હરાવ્યો. આ હારથી એજ વર્ષને છેડે દૌલતરાવ સીંધ્યા અને રઘુજી ભોંસ્લેએ કેટલાક મુલક આપીને અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી.

૧૮૦૪ માં હોલ્કર અંગ્રેજોની સામે યોદ્ધા થયો. મોકન્દા ઘાટમાં કરનલ મોન્સનને હરાવીને હોલ્કરે તેનાં લશ્કરનો નાશ કર્યો, અને દીલ્હી પર હુમલો કર્યો. કરનલ ઓકટરલોનીએ ઘણી ખડાફરીથી દીલ્હીનો ખચાવ કર્યો, અને હોલ્કરને ઘેરો હથેલવાની ફરજ પાડી. પછી જેનરલ ફ્રેસરે હોલ્કરને દીગની લડાઈમાં હરાવ્યો, નેમાં ફ્રેસર પોતે માર્યો ગયો; અને જેનરલ લેકે ફરકાખાદ આગળ હોલ્કરનાં લ-

શકરનો ધાન વાળ્યો (૧૮૦૪). બરતપુરના રાજાએ હોલકરને મદદ કરી હતી, તેથી લોકે તેનો દીગનો કિલ્લો લઇ લીધો; અને ૧૮૦૫ માં બરતપુરના મળપ્રત કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. બરતપુરના કિલ્લાની દીવાલ ઘણી જડી અને માટીની હોવાને લીધે કેટલાક માસ છુટી લોકે એ કિલ્લો લેવામાં કાળ્યો નહોતો; પણ તેટલામાં રાજાએ ગભરાઇને અંગ્રેજોને ૨૦ લાખ રૂપિયા આપીને સંધી કરી. વળી એ વર્ષમાં સંધ્યાએ પાછી લડાઇ ઉઠાવી અને તે હોલકર સાથે મળી ગયો; પણ ગવર્નર જનરલ સર જ્યોર્જ પાર્લોએ લોર્ડ લેકના વિચારની વિરૂધ મરેડી સરદારો સાથે તેમને કાયદો થાય એવી શરતોએ સંધી કરીને વિરૂદ્ધનો અંત આણ્યો. (૧૮૦૫.)]

ટીપુ (૧૭૮૨-૧૭૯૯)

[ટીપુ મૈસૂરના રાજા હૈદરઅલીનો છોકરો હતો, અને ૧૭૮૨ માં તેના પાપના મરાઠા પછી ગાદીએ બેઠો. એ બખતે અંગ્રેજો સાથે લડાઇ ચાલતી હતી તે એણે ફ્રેન્ચોની મદદથી ચાલુ રાખી. ૧૭૮૩માં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ ચલાવી ફ્રેન્ચો એને છાડી ગયા અને ૧૭૮૪ માં અંગ્રેજ અને ટીપુ વચ્ચે સંધી થઇ અને લડાઇ બંધ પડી ત્યાર પછી એણે કનારા અને કૂર્ગ પ્રાંતોપર ચઢાઇ કરી, અને એક લાખ માણસને કેદ પકડી જઈને તેમને મુસલમાન થવાની ફરજ પાડી. ૧૭૮૮ માં એણે મરાઠા પ્રાંતપર ચઢાઇ કરી, અને ત્યાંના નાયાર લોકને જોર જીલમથી મુસલમાન કર્યા. ૧૭૮૯ માં એણે ત્રાવનકોર પ્રાંતપર ચઢાઇ કરી, પણ સખત હાર ખાઇ એને હડધું પડ્યું.

૧૭૯૦ માં ત્રાવનકોરપર એણે ફરીથી ચઢાઇ કરી, ત્યારે એ કાળ્યો. ત્રાવનકોરનો રાજા અંગ્રેજોનો મિત્ર હોવાથી અંગ્રેજો સાથે એને લડાઇ હતી. લોર્ડ કોરનવાલીસે ૧૭૯૧ માં એનું બેંગ્લોર શહેર જીતી લઇને એને એરીકેરાની લડાઇમાં હરાવ્યો; અને ૧૭૯૨ માં સીરીગાપટમને ઘેરો ઘાલીને એને સંધી કરવાની ફરજ પાડી. આ સંધીથી ટીપુને પોતાનું અરધું રાજ ખોડું પડ્યું, ને લડાઇના ખર્ચ ખદલ તણ કરેડ રૂપિયા આપવા પડ્યા સંધી કીધા પછી એ પાછી લડાઇની તૈયારી કરવા લાગ્યો. અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાની મતલબથી નેપોલીયન બોનાપાર્ટ

અને કાશ્મીરના રાજા સાથે કાગળ પત્રોના વહેવાર ચલાવવા લાગ્યો. આ કારણથી ૧૭૯૮ માં પાછી અંગ્રેજો સાથે લડાઈ હતી. ૧૭૯૯ માં અંગ્રેજોએ એને સદાસીર અને માલવેલીની લડાઈમાં હરાવીને એની રાજધાનીનું શહેર સીરીંગાપટમ લઈ લીધું, જ્યારે ટીપુ માર્યો ગયો. અંગ્રેજોએ એનું રાજ લઈ લીધું અને એના છોકરાને વર્ષાસન ખાંધી આપીને વેલ્લારમાં રાખ્યા.]

પ્રકરણ ૧૩ મું.

૭ લોર્ડ મિન્ટો—૧૮૦૭-૧૮૧૩.

અને

૮ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ—૧૮૧૩-૧૮૨૩.

૧૮૦૭—લોર્ડ મિન્ટો સર જ્યોર્જ બાર્લો પછી ગવર્નર જનરલ થયો.

૧૮૦૮—ત્રાવનકોરના દીવાને રૈયતપર ધણો જીલમ પાડ્યો તેથી અંગ્રેજો લશકરે ત્રાવનકોરનો કબ્જો લીધો.

૧૮૦૯—લોર્ડ મિન્ટોએ પંજાબના ખળવાન રાજા રંજિતસિંહ જાડે સંધી કરાવે તેને અંગ્રેજોનો મિત્ર કર્યો.

૧૮૧૩—ત્રાવનકોર પ્રાંત અંગ્રેજોએ પાછો આપી દીધો.

,, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પટાની મુદત પૂરી થવાથી હિંદુસ્તાનનો વેપાર સર્વ અંગ્રેજોને જીલો થયો.

૧૮૧૩—લોર્ડ મિન્ટો સ્વદેશ ગયો, અને તેજ વર્ષમાં મરણ પામ્યો. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો.

૧૮૧૪—લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે નેપાલના શુરખા લોકો સામે વિગ્રહ આરંભ્યો, અને ચાર ફોજ જીતે જીતે રસ્તે નેપાલમાં પ્રવેશી.

૧૮૧૫—વણ ફોજને શરખા લોકોએ પાછી હડાવી; પણ ચોથી ફોજ સાથે જેનરલ ઓકટરલોનીએ તેમના નળાગઢ અને મહુનના કિલ્લા લીધા.

૧૮૧૬—મકવાનપુરની લડાઈમાં જેનરલ ઓકટરલોનીએ શરખા લોકોને હરાવ્યા; અને નેપાલના રાજાએ કેટલોક મુલક અંગ્રેજોને આપીને સલાહ કરી.

૧૮૧૭—લોડ હેસ્ટિંગ્સે પીઠારા નામના હુટારાનાં ટોલાં સામે એક મોટી ફોજ સાથે સર તોમસ હીસલપ અને સર જોન માલક-મને મોકલ્યા; જેમણે આ હુટારાને વીખરી નાખ્યા, અને તેમના મુખ્ય સરદારોને શરણે આવવાની ફરજ પાડી.

” મરેડા સાથનો ત્રીજો વિગ્રહ થયો, અને અંગ્રેજોને પેશ્વા, હોલકર, અને નાગપોરના રાજા આપાસાહેબ જોડે લડવું પડ્યું.

” અંગ્રેજ સરદાર મેજર ફોર્ડે ખડકીની લડાઈમાં પેશ્વાની ફોજને હરાવી.

” મહીદપોરની લડાઈમાં સર તોમસ હીસલપ અને સર જોન માલકમે હોલકરનાં લશ્કરને હરાવ્યું.

” સીતાજીલ્લીની લડાઈમાં કેપ્ટન શ્રીક્ષ્ણજીએ આપાસાહેબને હરાવ્યો.

૧૮૧૮—કોરેગામની લડાઈમાં કેપ્ટન સ્તોન્ટને પેશ્વાની ફોજને હરાવી.

” અંગ્રેજોએ સતારા લીધું, અને જાહેરનામું કાઢીને ગવર્નર જેનરલે પેશ્વાને પદશ્રેષ્ઠ કર્યો, અને તેનું રાજ્ય લઈ લીધું.

” આજેની લડાઈમાં જેનરલ સ્મીથે પેશ્વાની ફોજને હરાવી. પેશ્વા નાહો, અને સર જોન માલકમને શરણ થયો.

૧૮૧૮—મન્દેસર આગળ અંગ્રેજ અને હોલકર વચ્ચે સંધી થઈ, જેથી હોલકરે રજપુતો ઉપરના પોતાના દાવા છોડી દીધા, અને બ્રિટિશ સરકારનાં રક્ષણમાં પોતાનું રાજ્ય મેળ્યું.

,, આપાસાહેબને કેદ પકડીને અલાહાબાદ મોકલવામાં આવ્યો; પણ રસ્તામાં તે નાહો; ને ભટકીને પંજાબમાં જઈ મરાઠા પામ્યો, નાગપોરની ગાદી ગવર્નર જેનરલે રધુજી ભોંસ્લેના એક પૌત્રને આપી.

૧૮૨૩—લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ઇંગ્લેન્ડ ગયો અને લોર્ડ એમ્હસ્ટન ગવર્નર જેનરલ થયો.

લોર્ડ મિન્ટો ૧૮૦૭ માં હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જેનરલના આધ્યાપર આવ્યો. કંપનીના ડીરેક્ટરોએ એને સખત તાકીદ કરીને મોકલ્યો હતો, તેથી દેશી રાજ્યોના મામલામાં એ ઘણા વચ્ચે પડ્યો નહીં. એણે ફ્રેન્ચના મેરીશીયસ અને ખેરખેન બેટો, અને વર્લ્ડાનેના નવા બેટ જીત્યો (૧૮૦૯-૧૮૧૦). એણે પંજાબના બખવાન રાજા રંજિતસીંગની દરબારમાં સર ચાર્લ્સ મેલકનને એલચી તરીકે મોકલ્યો, જેણે રંજિતસીંગ જોડે સંધી કરીને તેને અંગ્રેજોના મિત્ર બનાવ્યો. વળી લોર્ડ મિન્ટોએ મૌનસ્તુઅર્ટ એલિફન્ટનને કાબુલના બાદશાહની દરબારમાં અને જેન મલકમને હાનના બાદશાહની દરબારમાં એલચી તરીકે મોકલ્યા, જ્યાંએ બાદશાહો સાથે બંધોબસ્ત કરીને તેમના દેશોમાં અંગ્રેજોના યુરોપીયન શત્રુનો પગપેસાયે બંધ પાડ્યો. ૧૮૧૩ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પટાની મુફત પુરી થવાથી હિંદુસ્તાન જોડેના સર્વ વેપાર અંગ્રેજોને ખુલ્લો થયો; અને ચીન જોડેના વેપારનો પટો માત્ર કંપનીને મળ્યો. એજ વર્ષમાં લોર્ડ મિન્ટો સ્વદેશ જઈ મરાઠા પામ્યો.

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ૧૮૧૩ માં લોર્ડ મિન્ટો પછી હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જેનરલ થયો. એ એક પ્રખ્યાત લશ્કરી અમલદાર અને અગુબવી રાજ્ય કારભારી હતા. હેસ્ટિંગ્સ અને વેલરલીની માફક એણે કંપનીના ખુલકનો વીસ્તાર ઘણો

વધાર્યો, અને નવ વર્ષ લગી હિંદુસ્તાનનો વહિવટ ધણી દલતા અને કુતેહમ-
દીથી ચલાવીને બ્રિટિશ રાજ્યને ધણું બળવાન કર્યું. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે નેપાલના
શુરખા લોકો સામે લડાઇ ઉઠાવીને તેમનો કેટલોક મુલક લઇ લીધો અને તેમના
રાજ્યને સંધી કરવાની ફરજ પાડી (૧૮૧૬). વળી મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં પીંદાર
નામના લુટારાઓનો ઉપદ્રવ ધણી વધી પડ્યો હતો, તેમની સામે સર તોમસ
હીસ્લપ અને સર જોન માલકમની સરદારી હેઠળ એક મોટું લશકર મોકલીને
લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે એ લુટારાઓને બીખેરી નાખી લોકને સુખ કર્યું; અને તેમના
મુખ્ય સરદારો અમીરખાં, કરીમખાં, વસીલમહમદ અને ચીતુને તાણે પાંચની ફરજ
પાડી. (૧૮૧૮). એના વખતમાં મરેઠાનો ત્રીજો વિગ્રહ થયો અને પેશવાનાં
રાજ્યનો અંત આવ્યો. બાજરાવ પેશ્વાએ ૧૮૧૭માં અંગ્રેજીની જુસરી હેઠળથી
નિકળી જવાની મતલબથી લડાઇ ઉઠાવી પાણી ખડકી. કોરોગમ અને આપ્ટેની લડા-
ઇમાં હાર્યો તેથી એ સર જોન માલકમને શરણ થયો અને તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ
રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું (૧૮૧૮). નાગપોરના રાજા આપાસાહેએ પેશ્વાને
મદદ કરવાની મતલબથી ખંડ કર્યું પણ અંગ્રેજોએ તેને હરાવીને નહસાડયો,
અને રઘુજી ભોંસ્લેના પૌત્રને નાગપોરની ગાદી આપી (૧૮૧૮). વળી હોલકરના
સરદારોએ પાણી લડાઇ ઉઠાવી તેમને ૧૮૧૭ માં સર તોમસ હીસ્લપ અને સર
જોન માલકમે મહીદપોરની લડાઇમાં હરાવ્યા, અને લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે હોલકરને
તેના મુલકનો રાજ્ય કારબાર અંગ્રેજોને સોંપવાની ફરજ પાડી (૧૮૧૮).
આમી રીતે અંગ્રેજોનો અમલ વધારીને આ પ્રજાત સુખો ૧૮૨૩ માં
સ્વદેશ ગયો.]

શુરખા લોકો જોડે વિગ્રહ (૧૮૧૪-૧૮૧૬).

[નેપાલના રાજ્યે બ્રિટિશ મુલકમાંના એક જમીનદારને કેદ કર્યો, અને
૧૮ ખ્રીટિશ પોલીસ અમલદારોને મારી નાખ્યા, તેથી લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ૧૮૧૪ માં
તેમની સામે લડાઇ ઉઠાવી, અને નેપાલમાં ચાર બાજુએથી ફોજો મોકલી.
શુરખા લોકોએ જોનરલ ગીલેસ્પી, જોનરલ ઉડ, અને જોનરલ માર્શને તેમની
ફોજો સાથે પાછા હાલવ્યા, અને જોનરલ ગીલેસ્પી માર્યો ગયો. ચોથી ફોજ સાથ

નેનરલ ઓક્ટરોની એકલો શરૂઆત સામે ફાળે, અને શરૂઆતના પ્રયત્ન સરદાર અમરસીંગને હરાવીને નખાવવાના અને મહાનતા મળ્યાત કિલ્લા લઈ લીધા (૧૮૧૫). ૧૮૧૬ માં નેનરલ ઓક્ટરોની ને પાલની રાજધાની ખતમ-કુ-પર ધસ્યો, અને રાજધાનીથી ૫૦ મૈલ દૂર મકવાનપુર આગળ શરૂઆતની એક ઓટી ફોજને હરાવી. આ હારથી ગભરાઈને નેપાલના રાજાએ અંગ્રેજોની માગણી પ્રમાણે કેટલોક મુલક આપીને સંધી કરી (૧૮૧૬).

મરેઠા સાથેના ત્રિજો પિચડ (૧૮૧૭-૧૮૧૮).

ખાજરાવ પેશ્વા જે અંગ્રેજોને ઘણા ધીકારતો હતો, તે મુખ્ય મરેઠી સરદાર સાથે મળીને અંગ્રેજો સામે કાવત્રા કરવા લાગ્યો, અને ૧૮૧૭ માં પોંદરા સામે અંગ્રેજોને મદદ કરવાને ખાહાને તેણે એક માટી ફોજ પુનાની નજીક ભેગી કરી. એજ વખતે આપસાહોમે નાગપુરમાં અંગ્રેજો સામે ખંડ હઠાવીને અંગ્રેજ વકીલના રહેઠાણ પર હુમલો કર્યો, અને હોલકરના સરદારોએ પણ અંગ્રેજ મુલક પર ચઢાઈ કરી (૧૮૧૭).

પુના માટેના અંગ્રેજ વકીલ મોનરુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન પેશ્વાની મતભાવ સમજાવવા હતા, તેથી તેણે પણ પુના પાસે ખડકીમાં થોડું અંગ્રેજ લશ્કર ભેજી ક્યું હતું, અને પોતે પણ રેસીડનસી (વકીલનું રહેવાનું મથક) છાટીને ખડકીમાં આવી રહ્યો. પેશ્વાએ રેસીડનસી છાટીને ૨૬૦૦૦ માણસની ફોજ સાથે ખડકીના નાનાં અંગ્રેજ લશ્કર પર હુમલો કર્યો, પણ મૈજર ફોર્ડ તેની ફોજને હરાવીને હાંકી કાઢી. નેનરલ સિમથ જે પુનાથી થોડેક દૂર હતો તેણે તરત આવવાને પુનાનો કપાળે લીધો, અને પેશ્વાને પુનામાંથી નહસાડ્યો. ત્યાર પછી પુનાથી ૧૦ મૈલ દૂર ફોરેગામ આગલ ૨૫૦૦૦ માણસની પેશવાની ફોજ અંગ્રેજ લશ્કરની ૮૦૦ માણસની એક ટુકડી પર હુમલો કર્યો પણ અંગ્રેજ સરદાર કેપ્ટન સ્તોન્તને મરેઠી ફોજને હરાવી (૧ લી જાન્યુઆરી ૧૮૧૮). કિલ્લી લડાઈ અંગ્રેજ અને પેશ્વાની ફોજ વચ્ચે આઠે આગળ થઈ, જ્યાં નેનરલ સિમથે પેશ્વાની ફોજને હરાવી. અને પેશ્વાનો ખાહાંદર સરદાર ગોખલે લડતાં માર્યો ગયો. (૧૮૧૮) પેશ્વા નાઠો, અને ગવર્નર નેનરલ લોર્ડ હેલિંગ્સે એક જાહેરનામું કાઢીને તેના

પદ્મજી કચેરી અને તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું. પેશ્વા થોડા વખત બટકીને ૧૮૧૮ના મે મહિનામાં સર જોન માલકમને શરણ થયો, જેણે આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન આપવાનો કરાર કર્યો. પેશવાને કાનપુરની પાસે ખીહુર ગામમાં રાજાનામાં આગ્યો, જ્યાં તે ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યો.

આપાસાહેબે ૧૮૧૭ માં રેસીડનસીપર હુમલો કરીયો, પણ કેપ્ટન ફીલ્સનેરલડ સીતાબ્રહ્મડીની ટેકરી આગલ નેને હરાવ્યો. (૧૮૧૭). આપાસાહેબ શરણ થયો અને રેસીડન્ટે ખીજ જામત શરતો કરીને ૧૮૧૮ માં તેને પાછો ગાદીએ બિસાડ્યો. થોડા વખતમાં આપાસાહેબ પાછો કાવતો કરવા લાગ્યો, તથા રેસીડન્ટ મી. જેન્કીન્સે તેને કેદ પકડીને ગવર્નર જેનરલના હુકમથી અલાહાબાદ મોકલાવ્યો. રસ્તામાં આપાસાહેબ નાશી ગયો, અને કેટલોક વખત બટકીને પંજાબમાં ગયો, જ્યાં તે મરણ પામ્યો. ગવર્નર જેનરલે નાગપોરની ગાદી પર રહુલના એક પોતને બેસાડ્યો.

હોલકરના સરદારોએ જોશવંતરાવની ખાયડી તુલસીયાઈ, જે તેના નાના ઠાકરા મહારાવની વતી રાજ્ય કરતી હતી, તેને મારી નાખીને અંગ્રેજ મુલક ઉપર ચડાઈ કરી, પણ મહીદપોરની લડાઈમાં સર તોમસ હોરલપ અને સર જોન માલકમે તેઓને હરાવ્યા. ૧૮૧૮ માં ગવર્નર જેનરલ અને મહારાવ હોલકર વચ્ચે મન્દેસર આગળ સંધી થઈ, જેથી હોલકરે રજપુતો ઉપરના પોતાના દાવા છોડી દીધા, અને બ્રિટિશ સરકારનાં રસાણામાં પોતાનું રાજ્ય મેલ્યું.]

પ્રકરણ ૧૪ મું.

૯. લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ ૧૮૨૩-૧૮૨૮.

અને

૧૦. લોર્ડ વિલ્કયમ બેન્ટિન ૧૮૨૮-૧૮૩૫.

૧૮૨૩—લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ ગવર્નર જેનરલ થયો.

૧૮૨૪—લોર્ડ એમ્હર્સ્ટે પ્રજ્ઞી લોકની સામે લડાઈ લડાવી.

„ અંગ્રેજ સરદાર સર આર્ચી બાલ્ડ કેમ્પબેલ બ્રહ્મ દેશમાં પેઠો, અને તેણે રંગુન સર કરી પ્રખ્યાત બ્રહ્મી સરદાર મહાબન્દુલાને હરાવ્યો.

૧૮૨૫—અંગ્રેજોએ આસામ અને આરાકાન પ્રાંતો તાબે કીધા; અને કેમ્પબેલે ડોનાખ્યુ આગલ મહાબન્દુલાને હરાવીને તે શહેરનો કબજો લીધો.

„ ગ્રેમની લડાઈમાં સર આર્ચીબાલ્ડ કેમ્પબેલે બ્રહ્મી ફોજને હરાવી.

„ ભરતપુરની ગાદી બાબદ ખટખટ ચાલવાથી લોર્ડ એમ્હર્સ્ટને લડાઈ ઉઠાવવી પડી; અને સેનાપતિ લોર્ડ કોમ્પરમીયરે ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો.

૧૮૨૬—લોર્ડ કોમ્પરમીયરે સુરંગથી ભરતપુરની જાડી માટીની દીવાલ ઉરાડી નાખીને હલ્લો કરીને કિલ્લો લીધો.

„ સર આર્ચીબાલ્ડ કેમ્પબેલે મલુન શહેર જીતી લીધું, અને પાધાન આગળ બ્રહ્મી લશ્કરને હરાવ્યું.

„ આવાના રાજાએ નીચલી શરતોએ ચાન્ડાબો આગળ સંધી કરી:—(૧) આવાના રાજાએ આસામ, આરાકાન, અને તેના સરિમ પ્રાંતો અંગ્રેજોને આપવા; (૨) કાચર અને જૈન્ટ્યાપરથી પોતાના દાવા ઉઠાવવા; (૩) લડાઈના ખરચ ખદલ એક કરોડ રૂપીઆ આપવા.

૧૮૨૮—લોર્ડ એમ્હર્સ્ટે સ્વદેશ ગયો, અને લોર્ડ વિલ્ક્યમ ખેન્ટિક ગવર્નર જનરલ થયો.

૧૮૨૮-૧૮૩૫—લોર્ડ ખેન્ટિકે મુલકી અને લશ્કરી ખરચમાં ઘટાડો કર્યો; ન્યાય ખાતામાં મુનસફો અને સદરઅમીનો નીમ્યા; દેશીઓને

મોટા ઝોદધા આપતા કર્યા; અને દેશી ભાષાને બદલે અંગ્રેજી ભાષામાં કેળવણી આપવાનો હુકમ કર્યો.

૧૮૨૯—હિંદુઓમાં પાચડીઓ સતી થતી હતી, એટલે કે પોતાના મરણ પામેલા ભરથાર સામે બળી મરતી હતી, તે માલ લોર્ડ બેન્ટિનકે સખત કાયદો પાંધી બંધ પાડ્યો.

,, મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ફાંસીઆ અથવા ઠગ લોકો મુસાફરો તથા નવાજીઓ સાથે મળી જઈને લાગ ફાવે તેમને ફાંસો દઈ મારી નાખતા અને તેમનો માલ લઈ નાશી જતા તેઓને પકડીને લોર્ડ બેન્ટિનકે સજા કરી, અને તે લોકોથી થતા ઉપદ્રવનો અટકાવ કર્યો.

૧૮૩૨—મૈસોરનાં રાજ્યમાં ઘણા ગેરબંદોષસ્ત ચાલવાથી ગવર્નર જેનરલે મૈસોરનો રાજ્ય કારભાર એક બ્રિટિશ અમલદારને સોંપ્યો.

૧૮૩૩—કૂર્ગ પ્રાંતનો રાજા રૈયતપર ઘણા જીલમ પાડતો હતો, તેથી લોર્ડ બેન્ટિનકે તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો, અને કૂર્ગ પ્રાંત અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો.

૧૮૩૪—ચીન દેશના વેપારની છુટ અંગ્રેજી પ્રબળને મળી, તેથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને હાથ ફક્ત રાજ્ય સત્તા રહી.

૧૮૩૫—લોર્ડ બેન્ટિનકે સ્વદેશ ગયો, અને લોર્ડ ઓક્લેન્ડ હિંદુસ્તાનમાં આવી પુર્ગે તેટલાં સર ચાર્લ્સ મેટકાફે ગવર્નર જેનરલનો ઝોદધો અલાવ્યો.

,, સર ચાર્લ્સ મેટકાફે એક કાયદો પાંધીને હિંદુસ્તાનના છાપાને છુટ આપી, અને તેના ઉપરની બંધી કાઢી નાખી.

[લોર્ડ એમ્બર્ટે લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ પછી ૧૮૨૩ માં હિંદુસ્તાનમાં ગવર્નર જનરલ થયા. બ્રહ્મી લોકોએ પોતાનું રાજ્ય હેક ખંગાલાની સીમા સુધી ફેલાવ્યું હતું, અને તેઓ સરહદ ઉપર રહેનારા લોકોને હેરાન કરતા, તેથી ગવર્નર જનરલે ૧૮૨૪ માં તેઓ સામે લડાઈ ઉઠાવી. અંગ્રેજ લશ્કરે સર આર્ચિબાલ્ડ કેમ્પબેલની સરદારી હેઠળ રંચુન, ડાનાખ્યુ, પ્રોમ, અને પાધાન આગળ બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા (૧૮૨૫-૧૮૨૬); તેથી આવના રાજ્યો કેટલોક મુલક અને એક કરોડ રૂપીઆ આપીને અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી (૧૮૨૬). ભરતપુરની ગાદી બાબદ ૧૮૨૫ માં ખટપટ ચાલી અને લોર્ડ એમ્બર્ટેને પોતાની મરજી વિરૂધ્ધ વચ્ચે પડવાને ફરજ પડી. ભરતપુરનો મજબુત કિલ્લો ૧૮૨૨ માં સેનાપતિ લોર્ડ કેમ્પરભીયરે હલ્લો કરીને લીધો, અને ખટપટનો અંત આવ્યો. ૧૮૨૮ માં લોર્ડ એમ્બર્ટે સ્વદેશ ગયા.]

બ્રહ્મી લોકો નેડે પેહેલો વિગ્રહ—(૧૮૨૪-૧૮૨૬)

[બ્રહ્મી લોકોએ તેમની સરહદ ઉપર આવેલા ખંગાલા પ્રાંતના બાગોપર ચઢાઈ કરીને લોકોને હેરાન કર્યા કીધા, તેથી ૧૮૨૪ માં લોર્ડ એમ્બર્ટેને લડાઈ ઉઠાવવાની ફરજ પડી. સર આર્ચિબાલ્ડ કેમ્પબેલે બ્રહ્મ દેશપર ચઢાઈ કીધી અને રંચુન સર કરી પ્રખ્યાત બ્રહ્મી સરદાર મહાબંદુલાને રંચુનની નજીક હરાવ્યો (૧૮૨૪). ખંડુલા ડાનાખ્યુ શેહેરપર હમી ગયો, જ્યાં ૧૮૨૫ માં જનરલ કેમ્પબેલે તેને ફરીથી હરાવ્યો. મહાબંદુલા માર્યો ગયો અને ડાનાખ્યુ શેહેર અંગ્રેજોએ લીધું. પછી જનરલ કેમ્પબેલે પ્રોમ આગળ બ્રહ્મી ફોજને હરાવી (૧૮૨૫ ૧૮૨૬માં મહુન શેહેર જીતી લઈને કેમ્પબેલે પાધાનની લડાઈમાં બ્રહ્મી લશ્કરને હરાવ્યું, અને તે આગળ વધ્યો. આવાથી ૪૦ મૈલ દૂર ચાન્ડાબેલ આગળ સર આર્ચિબાલ્ડ કેમ્પબેલ આવી લાગો, ત્યારે આવના રાજ્યો અંગ્રેજોને આસામ, આરકાન અને તેનાસરીમ પ્રાંતો, તથા લડાઈના ખરચ ખર્ચ એક કરોડ રૂપીઆ આપીને સંધી કીધી.]

ભરતપુરનો વિગ્રહ (૧૮૨૫-૧૮૨૬).

૧૮૨૫ માં ભરતપુરના રાજાના મરણ પછી ગાદીને માટે તેના બાઇ બાળ-
દેવસીંગ અને તેના બનીબા દુર્જનસાલ વચ્ચે તકરાર હતી. અંગ્રેજ સરકારે
બાળદેવસીંગને ગાદીએ ખેંસાડયો. થોડા મહિનામાં બાળદેવસીંગ એક નાના બાળકને
મેલીને મરણ પામ્યો. દુર્જનસાલે આ બાળકને કેદ કર્યો અને ભરતપુરનો કબજો
લીધો. અંગ્રેજ વકીલ સર ડેવીડ એક્ટરલોનીએ દુર્જનસાલની સામે થવાને
લોર્ડ એમ્હર્સ્ટને પણ સમજાવ્યું, પણ લોર્ડ એમ્હર્સ્ટે તેનું માન્યું નહીં; તેથી
એક્ટરલોનીએ રાજાનાયું આપ્યું. (રાજાનાયું આપ્યા પછી થોડા માસમાં
આ શરે સરહાર હિંદુસ્તાનમાં મરણ પામ્યો). એની જગ્યાએ સર ચાર્લ્સ
મેટકાફ વકીલ થયો, તે ગવર્નર જનરલને સમજાવવાને કૃતેહ પામ્યો, અને લડાઇ
હતી. સેનાધીપતી લોર્ડ કોમ્પરમીયરે ભરતપુરને ૧૮૨૫ ના ડીસેમ્બર મહિનામાં
ધરે ધાલ્યો. ભરતપુરની જાડી માટીની દીવાલ ઉપર અંગ્રેજોની તોળેાધી કંઈ
અસર થઈ નહીં, તેથી લોર્ડ કોમ્પરમીયરે સુરંગથી દીવાલ ઉરાડી નાખી, ને
હલ્લો કરી કિલ્લાનો કબજો લીધો (૧૮૨૬). દુર્જનસાલ કેદ પકડાયો, અને
અંગ્રેજોએ બાળદેવસીંગના બાળકને ગાલેએ ખેંસાડયો.

લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિન્ક ૧૮૨૮ માં હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ થયો.
એના વખતમાં કોઈ સાથે લડાઈ ચાલી નહીં. મૈસોરનાં રાજ્યમાં ઘણા ગેર-
ખંદોબસ્ત આલતો હોવાથી ૧૮૩૨ માં ગવર્નર જનરલે મૈસોરનો રાજ્ય કારબાર
એક બ્રિટિશ અમલદારને સોંપ્યો. વળી કૂર્ગ પ્રાંતનો રાજ રૈયતપર ઘણા
જુલમ કરતો હતો તેથી લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિન્કે ૧૮૩૩ માં તેને ગાદીએથી ઉઠાડી
મૂક્યો, અને કૂર્ગ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યો.

લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિન્કનો અમલ એણે જ સુધારા કર્યાં તેને માટે પ્રખ્યાત
છે. એણે કાશ્મીર અને બુલકી ખરજમાં ઘટાડા કર્યો; અને રેશીઓને મોટા
આપ્યા આપવાનો ધારો કર્યો. ન્યાયખાતામાં બુનસદ અને સફરઅમીનો નીમ્યા,
અને તેમને અધિકાર વધાર્યો. અસહના વખતથી સતીનો ચાલ હિંદુઓમાં
આલતો હતો, તે લોર્ડ બેન્ટિન્કે સખત કાયદો બાંધી બંધ પાડ્યો (૧૮૨૯). વળી

એ વખતે ફ્રાંસીઆ અથવા હંગેરીના ઉપદ્રવ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ઘણા વધી પડ્યા હતા, તેઓને નાણુદ કરવાનું કામ ગવર્નર જેનરલ મેજર સ્લીમેનને સોંપ્યું (૧૮૨૯). મેજર સ્લીમેને ઘણા ઠગાને પકડીને સજા કરી અને ખાડીના ઓને જખલપુરમાં લાવી સદ ઉદ્યોગમાં કામે લગાડવાની કુશળ પાડી. વળી સોડ-એન્ટિકે કેળવણી આપવાની રીતમાં સુધારો કર્યો; અને દેશી ભાષાને બદલે અંગ્રેજી ભાષાની મારફતે કેળવણી આપવાના હુકમ કર્યો. એના વખતમાં વરા-જથી ચાલતી આગમોટો હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે ફરવા લાગી, અને કેપને રસ્તો બંધ પડીને લાલ સમુદ્ર અને મીસરને રસ્તે આવજવ શરૂ થયો. ૧૮૩૪ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પટાની મુદત પૂરી થઈ, અને ચીનના વેપારની પણ અંગ્રેજી પ્રબળે છૂટ મળી અને કંપનીને હાથ દુકત રાજ્ય સત્તા રહી. ૧૮૩૫ માં લોર્ડ એન્ટિક ઇંગ્લંડ ગયો.]

પ્રકરણ ૧૫ મું.

૧૧. લોર્ડ એકલેન્ડ ૧૮૩૬-૧૮૪૨.

અને

૧૨. લોર્ડ એલનબરો ૧૮૪૨-૧૮૪૪.

૧૮૩૬—લોર્ડ એકલેન્ડ હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જેનરલ થયો.

૧૮૩૭—મહારાણી વિક્ટોરીઆ ઇંગ્લંડની ગાદીએ બેઠાં.

” આફઘાનીસ્તાનમાં રશીઅન લોકોનો પગપેસારો થતો જોઈને લોર્ડ એકલેન્ડે ત્યાંનાં રાજા દોસ્તમહમદને અંગ્રેજોનો મિત્ર કરી રાખવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તે મતલબથી તેની દરખાશમાં એક એલચી મોકલ્યો.

૧૮૩૮—દોસ્તમહમદે અંગ્રેજોની મૈત્રી કબુલ કરી નહીં, તેથી લોર્ડ એકલેન્ડે આફઘાનીસ્તાનનો આગલો રાજા શાહ હુજા જે

અંગ્રેજોને આશરે છુટીઆનામાં રહેતો હતો તેને આફઘાનીસ્તાનની ગાદીએ ખેસાડવાને માટે દોસ્તમહમદ સામે લડાઈ ઉઠાવી.

૧૮૩૯—અંગ્રેજ સરદાર સર જોન કીન ખોલાન ધાટને રસ્તે આફઘાનીસ્તાનમાં પેઠો અને કંદહાર શહેર જીતી લઈને ત્યાં શાહ સુબ્બને ખાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો.

” સર જોન કીને ત્યાર પછી ગીજની શહેર લઈને કાબુલ પર કબ્જ કરી. દોસ્તમહમદ કાબુલ છોડી ખોખારા તરફ નાઠો, અને સર જોન કીને કાબુલનો કબ્જો લઈ શાહ સુબ્બને ગાદીએ ખેસાડ્યો.

” શાહસુબ્બના રક્ષણ માટે થોડું લશ્કર કાબુલમાં રાખીને, અને તેની દરખાસ્તમાં સર વિલ્યમ મેકનાટનને અંગ્રેજોના વફીલ તરીકે મોકલે, સર જોન કીન હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો.

૧૮૪૦—જેનરલ સેલ્સે પરવાનની લડાઈમાં દોસ્તમહમદને હરાવ્યો.

” દોસ્તમહમદ સર વિલ્યમ મેકનાટનને સરણ થયો, અને તેને હિંદુસ્તાનમાં રાખવામાં આવ્યો.

૧૮૪૧—ખીલજી જતના અફઘાનોએ અંગ્રેજો સામે ખંડ ઉઠાવ્યું, અને સર રોબર્ટ સેલ્સેને જલાલાબાદ જતા અટકાવ્યો; પણ સેલ્સે ધણી ખાફાદુરીથી લડીને જલાલાબાદ જઈ પુગો, અને તેણે ધણી વખત સુધી અફઘાનો સામે જલાલાબાદનો ખચાવ કર્યો.

” થોડા વખતમાં દોસ્તમહમદના છોકરા અકબરખાની સરદારી હઠળ આખા દેશમાં ખળવો ફેલાયો. કાબુલમાં સર એલેક્સાન્ડર બર્નેસ, સર વિલ્યમ મેકનાટન અને ખીજ કેટલાએક અંગ્રેજો અમલદારોને અફઘાનોએ મારી નાખ્યા.

૧૮૪૨—કાણ્ણભાંનાં અંગ્રેજ લશકરે ગભરાઈને અંગ્રેજીને નીચું લગાડે એવી સરતોથી અકબરખાં સાથે સંધી કરી અને શાહ સુબ્બને એકલો મૂકીને હિંદુસ્તાન તરફ કુચ કરી. રસ્તામાં અફઘાનોએ તેમને ધણા હેરાન કર્યા, અને તેમના હુમલાથી તેમજ ટાઢ અને જુખથી ઘણું માણસો મરી ગયાં. સ્ત્રીઓ અને કપીલાવાસા અમલદારોને અકબરને સ્વાધીન કરીને લશકર આગલ વધ્યું, પણ માર્ગમાં ડાકતર પ્રાઈડન શિવાય સઘળા માર્યા ગયા. ડાકતર પ્રાઈડન એકલો આ આફતના સમાચાર લઈને જલાલાબાદ જઈ પોંડુંચ્યો.

૧૮૪૨—શાહ સુબ્બને અફઘાનોએ મારી નાખ્યો.

” લોડે એકલેન્ડ ઇંગ્લંડ ગયો, અને લોડે એલનપરો ગવર્નર જેનરલ થયો.

” લોડે એલનપરોએ જેનરલ પોલકને ખેખર ઘાટને રસ્તે અને જેનરલ ઇંગ્લંડને ખોલાન ઘાટને રસ્તે આફઘાનીસ્તાનમાં મોકલ્યા.

” જેનરલ પોલકે જલાલાબાદ જઈ સેલનો છુટકો કર્યો, અને અફઘાનોને હરાવીને પોલક અને સેલ કાણ્ણમાં પેઠા.

” જેનરલ ઇંગ્લંડે કંદહારમાં જેનરલ નોટનો છુટકો કર્યો; અને જેનરલ નોટ ગીજની સર કરી કાણ્ણમાં પોલક અને સેલને આવી મલ્યો.

” અંગ્રેજ અમલદારો અને સ્ત્રીઓ જે અકબરખાંના કબજામાં હતાં તેમને તેમના રખેવાળને સાંચ આપીને સર રોપર્ટ સેલ્વે જોડયાં; અને કાણ્ણનાં મોટાં ખજાનેનો નાશ કરીને અંગ્રેજ લશકર હિંદુસ્તાન પાછું ફર્યું.

૧૮૪૨—હિંદુસ્તાનમાં દોસ્તમહમદ અને ખીલ અંગ્રેજો હતા તેમને પાતાને દેશ જવાની પ્રિટિશ સરકારે રજા આપી.

,, સિંધના અમીરોએ અંગ્રેજો સામે લડાઈ ઉઠાવી.

૧૮૪૩—મીયાની અને હેદ્રાબાદની લડાઈમાં સર ચાલ્સનેપીઅરે સિંધના અમીરોને હરાવ્યા.

,, લોર્ડ એલનપરોએ સિંધ પ્રાંત અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો.

,, ગવાલ્યરની દરબારમાં બે પક્ષ વચ્ચે તકરાર ઉઠવાથી ગવર્નર જેનરલે એક પક્ષને મદદ કરવાની મતલબપત્રી લડાઈ ઉઠાવી.

૧૮૪૩—સર હ્યુગોફે મહારાજપુર આગળ, અને જેનાલ એએ પનીઆર આગળ ગવાલ્યરની ફેજોને હરાવી. મરૈઠા તાબે થયા, અને ગવર્નર જેનરલની મરજી મુજબ રાજ્ય કારભાર ચલાવવાને તેઓએ કબ્જલ કર્યું.

૧૮૪૪—કંપનીના ડીરેક્ટરોએ લોર્ડ એલનપરોને પાછો ખેલાવી લીધો, અને સર હેનરી હારડિન્ગને તેની જગ્યાએ મોકલ્યા.

લોર્ડ એકલેન્ડ ૧૮૩૬માં હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જેનરલ થયો. એણે આફઘાનીસ્તાનમાં રશીઅન લોકોનો પગપેસારો અટકાવવાને ત્યાંના રાજા દોસ્તમહમદને અંગ્રેજોનો મિત્ર કરી રાખવાને તજવીજ કરી; પણ દોસ્તમહમદે અંગ્રેજોની દોસ્તી કબ્જલ કરી નહીં, તેથી અંગ્રેજો અને આફઘાનો વચ્ચે ૧૮૩૮ માં પેહોલા વિગ્રહ થઈ ગયો. ૧૮૩૯ માં અંગ્રેજ સરદાર સર જોન કીને કંદહાર, ગીજની, અને કાબુલ સર કરી, આફઘાનીસ્તાનના આગલા રાજા શાહ સુલતને ગાદીએ બેસાડ્યો. દોસ્તમહમદ અંગ્રેજોને ધરણ થયો. કાબુલમાં શાહ સુલતના રક્ષણ માટે થોડું અંગ્રેજ લશ્કર મૂકીને સર જોન કીને પાછો હિંદુસ્તાન ફર્યો (૧૮૪૦). ૧૮૪૧માં આફઘાનોએ બંડ કબ્જા અને હથોળોએ અંગ્રેજ અમલદારોને મારી

નાખ્યા. ૧૮૪૧ માં અંગ્રેજ લશકર કાબુલ છાડીને હિંદુસ્તાન તરફ પાછું ફર્યું, પણ રસ્તામાં અફઘાનોના હુમલાથી સઘળું નાશ પામ્યું. એ વિચિત્ર પ્રસંગ થાય તેની અગાઉ લોર્ડ આર્મસ્ટ્રોન્ગ ઇંગ્લેન્ડ ગયો. એના વખતમાં ૧૮૪૦ થી ૧૮૪૨ સુધી ચીન સાથે વિચિત્ર ચાલ્યો, અને અંગ્રેજોને હોંગકોંગ ખેટ મળ્યો, અને ચીનનાં ચાર ખંદરમાં વેપાર કરવાની છુટ મળી.

લોર્ડ એલનપરો લોર્ડ આર્મસ્ટ્રોન્ગ પછી ૧૮૪૨ માં હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ થયો. અફઘાનો સામે એણે ખૂબ અને ખોલાસા ધાટને રસ્તે બે લશકરો મોકલ્યાં. જનરલ પોલકે ખૂબ ધાટને રસ્તે જઈને જલાલાબાદમાં સેલને છુટકો કર્યો અને તેને સાથે લઈને કાબુલપર કુચ કરી. જનરલ ઇંગ્લેન્ડ ખોલાસા ધાટને રસ્તે જઈને જનરલ નોટને કંદહારમાં છુટકો કર્યો, અને જનરલ નોટ પણ ગીજની સર કરી કાબુલમાં પોલક અને સેલને આવી મળ્યો. ખજવા-ખોરોના કબજા માટેના અંગ્રેજ અમલદારો અને સ્ત્રીઓને છાડીને, અને કાબુલના મોટાં બજારોના નાશ કરીને આ સરદારો પોતાની ફોજો સહિત હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા (૧૮૪૨). એજ વર્ષમાં સિંધના અમીરો જેઠે અંગ્રેજોને લડાઈ થઈ. સર ચાર્લસ નેપીઅરે ૧૮૪૩ માં અમીરોને મીથાની અને હૈદરાબાદની લડાઈમાં હરાવ્યા. અને લોર્ડ એલનપરોએ સિંધ ખાતે અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જેડી દીધી. ગવાલ્યરમાં ગવર્નર જનરલની મરજી મુજબ રાજ્ય કારભાર નહીં ચાલવાથી લોર્ડ એલનપરોએ મરેઠા સામે લડાઈ ઉઠાવી. સર જ્યોર્જ મહારાજપોર આગળ, અને જનરલ ઓંગ્રે પનીઆર આગળ મરેઠાને હરાવ્યા; નેધી ગવર્નર જનરલની મરજી મુજબ ગવાલ્યરમાં રાજ્ય કારભાર ચલાવવાનું મરેઠાઓએ કબુલ કર્યું. કંપનીના ડીરેક્ટરો જેઠે ગવર્નર જનરલને મત ફેર પડયાથી લોર્ડ એલનપરોને ૧૮૪૪ માં પાછા ખોલાવી લીધા.]

અફઘાન લોકો જેઠે પેહલો વિચિત્ર (૧૮૩૮-૧૮૪૨)

લોર્ડ એન્ટિકના અમલમાં અફઘાનીસ્તાનનાં રાજા શાહ શુજાને તેના બાઈએ ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂક્યો, તેથી તે હિંદુસ્તાનમાં આવી અંગ્રેજોને આશરે

રશ્મી. થોડા વખતમાં દોસ્ત મહમદ નામે એક સરદાર કાજુલમાં રાજ થયો, જેની દરબારમાં રશીઅન લોકોના આવજાન વિશે સાંભળીને, લોર્ડ આર્કલેન્ડ રશીયનોના પગ પેસારે ત્યાં અટકાવવાની મતલબથી દોસ્ત મહમદને અંગ્રેજોની મિત્ર કરી રાખવાની તબવીબ કરી અને તેની દરબારમાં એક અંગ્રેજ એલચી મોકલ્યો. દોસ્ત મહમદ અંગ્રેજોની દોસ્તી કબુલ રાખી નહીં, તેથી ૧૮૩૮ માં લોર્ડ આર્કલેન્ડે શાહ સુલ્તને કાજુલની ગાદીએ પાછો ખેસાડવાને અકુધાને સામે લડાઇ ઉઠાવી.

પંજાબના બખવાન રાજ રંછતસીંઘ જેણે સંધો કરીને લોર્ડ આર્કલેન્ડ સર જેન કીનને ખોલાંન ઘાટને રસ્તે અકુગાનીસ્તાનપર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો (૧૮૩૮). જેનકીને કંદહાર, ગીજની અને કાજુલ જીતી લઈને શાહ સુલ્તને ગાદીએ ખેસાડ્યો (૧૮૩૯). દોસ્ત મહમદ કાજુલ છોડી નાડો, અને ૧૮૪૦ માં અંગ્રેજ સરદાર રોબર્ટ સેલને હાથે હાર્યા પછી અંગ્રેજોને શરણ થયો, અને તેને હિંદુસ્તાનમાં રાખવામાં આવ્યો. સર જેનકીને કાજુલમાં શાહ સુલ્તના રસાણને માટે થોડું લશકર રાખીને, અને સર વીલ્યમ મેકનાટનને અંગ્રેજોના વકીલ તરીકે મૂકીને ખાકીની ફોજ સહિત હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો.

૧૮૪૧ માં દોસ્તમહમદના છોકરા અકબરખાંનની સરદારી હેઠળ અકુધાનોએ અંગ્રેજો સામે બળવો ઉઠાવ્યો. જેનરલ સેલને જલાલાબાદ જતા તેઓએ અટકાવ્યો, પણ સેલ બગદુરીથી લડીને જલાલાબાદ પોંહોંચવામાં ફતેહ પામ્યો, અને તે કિલ્લો સમારીને તેણે બગદુરીથી કેટલાક મહોના સુધી ખયાબ કર્યો. જેનરલ નોટ એ વખતે બાહાદુરીથી કંદહારમાં તકી રશ્મી; પણ કાજુલમાં અંગ્રેજ લશકરે હિંમત છોડી. સર વીલ્યમ મેકનાટન અને બીજા અમલદારો બળવાખોરોને હાથે માર્યા ગયા પછી, કાજુલમાંનું અંગ્રેજ લશકર નીચું લગાડે એવી શરતે બળવાખોરો સાથે કબુલ કરીને કાજુલ છોડી અને શાહ સુલ્તને એકલો નાખીને હિંદુસ્તાન તરફ પાછું ફર્યો (૧૮૪૨). રસ્તામાં અકુધાનોના હુમલાથી અને ટાઢ અને છુપને લીધે ઘણાં માણસો મરણ પામ્યાં, તેથી અંગ્રેજોએ સ્ત્રીઓ અને કબીલાવાલા અમલદારોને અકબરખાંને સોંપીને આગળ ચાલવા માંડ્યું. આગળ જતાં ખીણમાં અકુધાનોએ તેમને ઘણા હેરાન કર્યા. અકુધાનોના

હુમલ્લાથી અને વળી ટાટથી આજુ સથકર માર્ગમાં નાશ પામ્યું. માન ડાક્ટર ફાઇડન નામનો એક અંગ્રેજ જલાલાબાદ જવતો જવા પામ્યો, જેણે આ વિપતિની સઘળી હકીકત જણાવી.

આ આકૃતિનું વેર લેવાની મતલબથી અને સેલ અને નોટનો, તેમજ અકબરખાંના કબજામાં રહેલી સ્ત્રીઓ અને અમલદારોનો છુટકારો કરવાને હોડ એલનપરેએ જે ફોજો અફઘાનીસ્તાનમાં મોકલી (૧૮૪૨). જેનરલ પોલક ખેખર ઘાટને રસ્તે જલાલાબાદ ગયો, અને સેલનો છુટકો કરીને તેની સાથે કાજુલપર ધર્યો. માર્ગમાં અફઘાનોને હરાવીને પોલક અને સેલ કાજુલમાં પેઠા. જેનરલ હંડલંડ ખોલાન ઘાટને રસ્તે કંદહાર ગયો, અને જેનરલ નોટનો છુટકારો કર્યો, જેનરલ નોટ પણ ગીજની સર કરીને કાજુલમાં પોલક અને સેલને આવી મળ્યો. અંગ્રેજ સ્ત્રી અને અમલદારોને અકબરખાંના કબજામાંથી છોડવીને અને કાજુલનાં મોટાં બજારનો તદ્દન નાશ કરીને આ સરદારો પોતાની ફોજ સહિત હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા (૧૮૪૨). હોસ્તમહમદ અને ખીન્ન અફઘાનો જે હિંદુસ્તાનમાં હતા, તેઓને પોતાના દેશમાં જવાની રજા મળી. શકલ સુબને ૧૮૪૨ માં બખ્શાબોરેએ મારી નાખ્યો હતો, તેથી હોસ્તમહમદ પાછો કાજુલનો રાજ થયો.

સિંધના અમીરો જોડે વિઘ્ન (૧૮૪૨-૧૮૪૩)

[સિંધના અમીરો સિંધ પ્રાંત અને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારને ધણી અડચણ કરતા હતા, અને તેઓએ અફઘાન વિઘ્નની વખતે બ્રિટિશ ફોજને સિંધમાંથી પસાર થતાં ધણી હરકત્ત કરી હતી, તેથી ૧૮૪૨ માં હોર્ડ એલનપરેએ સર ચાર્લ્સ નેપીઅરને તેમની સાથે સંધી કરવા મોકલ્યો. અમીરોએ સંધી કરવાને બદલે અંગ્રેજ વકીલ મેજર ઓટરામનાં રહેઠાણ ઉપર હુમલો કરી લડાઈ ઉઠાવી.

મેજર ઓટરામે ધણી બહાદુરીથી લડીને સિંધુ નદીમાં પોતાની આગબોલ ઉપર આશરો લીધો. થોડા વખતમાં સર ચાર્લ્સ નેપીઅર એક અંગ્રેજ ફોજ સાથે અમીરોની સાથે થયો. ૧૮૪૩ માં હૈદરાબાદી જ મૈલ દુર મીઆની આગળ

તેણે અમીરોની ફેાજને હરાવી, નેપી છ અમીર અંગ્રેજોને તાણે થયા. હ્યાર પછી મીરપુરનો અમીર એક મોટી ફેાજ સાથે હે દ્રાખાદ આગળ અંગ્રેજોની સામે થયો, પણ સર આલર્સ નેપીઅરે તેને હરાવ્યો. આખો સિંધ પ્રાંત અંગ્રેજોને તાણે થયો, અને લોડે એલનપરોએ તેને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી નાખીને અમીરોને કાશીમાં નજર કેદ રાખ્યા. (૧૮૪૩).]

ગવાલધરના મરેઠા સરદારો સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૩).

[૧૮૪૩ માં ગવાલધરનો રાજા અપુત મરાઠા પામ્યો, અને તેની રાણીએ ખાદશાહી કુટુંબના એક બાળકને દતપુત્ર કરી લીધો. આ બાળકની વતી રાજ્ય કારબાર ચલાવવાને મહારાણી અને મરનાર રાજાના મામા વચ્ચે તકરાર હતી. અંગ્રેજ વકીલે મામાસાહેબનો પક્ષ ખેંચ્યો, પણ મહારાણીનાં સાથીઓએ તેનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહીં, તેથી લોડે એલનપરોને લડાઈ દેહાવવી પડી. સર જુગોફે મહારાજપોર આગળ ગવાલધરના લશકરના એક ભાગને હરાવ્યો, અને તેજ દહાડે પનીઆર આગળ જોનરલ ગ્રેએ મરેઠાની ખીજ દુકડીને હરાવી (૨૯ મી ડીસેમ્બર ૧૮૪૩). મરેઠા તાણે થયા, અને ગવરનર જોનરલની મરજી માફક માંડલિક રાજ્ય સ્થાપી તેઓએ સંધી કરી]

પ્રકરણ ૧૬ મું.

૧૩. લોડે હાર્ડિન્જ ૧૮૪૪-૧૮૪૮.

૧૪. લોડે દેલ્હુસી ૧૮૪૮-૧૮૫૬.

૧૮૪૪—સર હેનરી હાર્ડિન્જ ગવર્નર જોનરલ થયો.

૧૮૪૫—પંજાબના સીખ સરદારોએ બ્રિટિશ મુલક ઉપર ચડાઈ કરીને અંગ્રેજો સામે વિગ્રહ આરંભ્યો.

” મુડકીની લગાઈમાં જેનરલ હુગોફે સીખ લોકની એક મોટી ફોજને હરાવી. (આ લગાઈમાં પ્રખ્યાત સર રોબર્ટ સેલ જખમી થયો, ને ઘોડા વખતમાં મરણ પામ્યો.)

૧૮૪૫—ફ્રાંસેજશરની લગાઈમાં સર હુગોફે ફરીથી સીખ લોકોની મોટી ફોજને હરાવી.

૧૮૪૬—સીખ સરદાર ગુલાબસીંહે ખદીવાલ આગલ અંગ્રેજ સરદાર સર હેરી સ્મિથને હરાવ્યો; પણ સ્મિથને લશ્કરની મદદ આવી મળવાથી તેણે અલીવાલની લગાઈમાં સીખ લોકોને હરાવ્યા.

“ સર હુગોફે સર હેરી સ્મિથ સાથે મળી જઈને સોબ્રાઓન આગલ સીખ લોકને હરાવ્યા, અને લાહોરનો કબજો લઈ સીખ સરદારોને નીચલી સરતે સંધી કરવાની ફરજ પાડી:—
લાહોરની સંધી-(૧) પંજાબના રાજાએ સતલુજ અને ખીયા નદી વચ્ચેનો મુલક અંગ્રેજોને આપવો; (૨) રાજા ખુલપત્સિંગ ઉમરે પુર્વે ત્યાંસુધી રાજ્ય, સભાએ અંગ્રેજ વકીલની સલાહ મુજબ ચલાવવું; (૩) લગાઈનો સંઘર્ષ ખરચ અંગ્રેજોને આપવો; (૪) રાજ્યના રક્ષણને ખાટે એક અંગ્રેજ ફોજ લાહોરમાં રાખવી, અને તેનો ખરચ સીખ રાજાએ આપવો.

૧૮૪૮—સર હેનરી હાડિન્ગને ઉમરાવની પદવી મળ્યા પછી તે ધંધલડ ગયો અને તેની જગાએ લોર્ડ દેલહુસી આવ્યો.

” સતારાનો રાજા અપુત્ર મરણ પામ્યો, તેથી લોર્ડ દેલહુસીએ સદ્દારાનું રાજ્ય અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું.

” મુલતાનના હાકેમ શાલા મુળરાજે અંગ્રેજ સામે ખળવો કરીને બે અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખ્યા, અને પંજાબના ખીન્ત

ભાગમાં પણ સીખ લોકોએ ખંડ ઢાળ્યાં, તેથી પંજાબને
ખીન્ને વિગ્રહ રૂઝ થયો.

૧૮૪૮—અંગ્રેજ સરદાર એડવર્ડે કીર્તરી અને સદુશામ આગલ મુળરા-
જને હરાવ્યો. મુળરાજ મુલતાનમાં ભરાયો; પણ જેનરલ વીરા
અને મેજર એડવર્ડે મુલતાનને ઘેરો ઘાલ્યો.

૧૮૪૯—જેનરલ વીરો હલ્લો કરી મુલતાન લીધું અને મુળરાજ કેદ
પકડાયો. મુળરાજની તપાસ થઈ, અને અંગ્રેજ અમલદારોના
પુત્ર કરવામાં તેની સામેલગીરી માટે તેને દેશનિકાલ કર્યો.

” રામનગર, ચીલીઆનવાલા, અને ગુજરાતની લડાઈમાં લોડ
ગોફે સીખ લોકને હરાવ્યા.

” લોડ દેલ્હુસીએ પંજાબના રાજા ધુલપસીંગને પેનથન ખાંધી
આપીને પંજાબ પ્રાંત અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો.

૧૮૫૨—અંગ્રેજ અને ખ્રીષ્ટી લોકો વચ્ચે ખીન્ને વિગ્રહ થયો. જેનરલ
એડવીને ખ્રીષ્ટી લશ્કરને હરાવીને આવના રાજાને સંધી કરવા
ની ફરજ પાડી, જેથી પેશુ પ્રાંત અંગ્રેજોને મળ્યો.

૧૮૫૩—નાગપુરનો રાજા અપુત્ર મુઓ તેથી લોડ દેલ્હુસીએ નાગપુરનું
રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

૧૮૫૬—અયોધ્યાના રાજ્યમાં ઘણા ગેરખંદોખસ્ત ચાલતા હતા, અને
રૈયતપર ઘણા જુલમ પડતા હતા, તેથી નવાખને પેનથન આ-
પીને અયોધ્યાનો પ્રાંત લોડ દેલ્હુસીએ અંગ્રેજી રાજ સાથે
જોડી દીધો.

” લોડ દેલ્હુસી આંધ્રા છોડી ધંધલંડ ગયો, અને લોડ કેનીંગ
અવનંત જેનરલ થયો.

[સર હેનરી હાઉડિન્ગ ૧૮૪૪ માં ગવર્નર જેનરલ થયો. એણે ૧૮૪૬ માં સીપ લોકો સામેના પેહલો વિગ્રહ આરંભ્યો, અને પોતે એક લશકરી અમલદાર હોવાથી પણ સરદાર સર હુગોક્ના હથ હેઠળ રહી સીપ લોકો સામે લડ્યો. સીપ લોકો મુઝકી, ફીરોજસર, અને સોબ્રામ્યોનની લડાઈમાં હાર્યા પછી તાબે થયા અને સતલજ તથા ખીયા વચ્ચેના મુલક અને લડાઈના ખર્ચ આપીને તેઓએ સંધી કરી. આ વિગ્રહ કુતેહમંદીથી ચલાવવાને માટે સર હેનરી હાઉડિન્ગને ભરણની પદવી મળી. એણે ફ્રાંસીઆ ઠગોના ઉપદ્રવ અને સતીના જંગલી ચાલ જે હજુર સુધી હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં ચાલતો હતો તેનો અટકાવ કર્યો. દીકરીઓને મારી નાખવાનો અને માણસોને ભોગ આપવાનો ચાલ જે કેટલીક જગતોમાં હતો, તેનો અટકાવ કરવાને એણે બંદોબસ્ત કર્યો. હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંક માટાં રોહિદમાં વેપારની ચીજો પર દરવાજા આગળ જે જગત લેવામાં આવતી હતી, તે એણે બંધ કરી. તાજમેહલ અને બીજા સુંદર ઇમારતો સારી સ્થિતિમાં રાખવાના એણે ઉપાય લીધા. એ પ્રમાણે સુધારા કરીને આ બહો ગવર્નર જેનરલ ૧૮૪૮ માં ઇંગ્લેન્ડ ગયો.

લોર્ડ દેલહુસી ૧૮૪૮ માં ગવર્નર જેનરલના જોહાપર આવ્યો. એની મરજ હિંદુસ્તાનમાં શાંતી જાળવી રાખવાની હતી, પણ સીપ લોકોએ એને લડાઈ હાથવાની ફરજ પાડી. સેનાધિપતી લોર્ડ ગોફે સીપ લોકોને ચીલીઆન વાલા અને શુજરાતની લડાઈમાં હરાવ્યા પછી સીપ લોકો તાબે થયા, અને લોર્ડ દેલહુસીએ ૧૮૪૯ માં પંજાબ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યો. પંજાબનો રાજ્ય કારભાર ચલાવવાને એણે કમીશનરો નીમ્યા, જેમાં પ્રખ્યાત બાઈઓ સર હેનરી અને સર જોન લોરન્સ મુખ્ય હતા. ત્યાર પછી ૧૮૫૨ માં બ્રહ્મી લોકો સાથે લડાઈ કરીને એણે તેમનો પેચ પ્રાંત લઈ લીધો. ૧૮૪૮ માં સતારાનો રાજ અને ૧૮૫૩ માં નાગપોરનો રાજ અપુલ મુઆ, તેથી ગવર્નર જેનરલે સતારા અને નાગપોરનાં રાજ્યો ખાલસા કર્યાં. અયોધ્યાના રાજ્યમાં ગેરબંદોબસ્ત આદર્યો હતો, અને રૈયતપર થણો જુલમ પડતો હતો, તેથી ૧૮૫૬

૧૭૫

માં નવાખને પેનશન આપીને અથોડાના પ્રાંત પણ હોડ' દેલુસીએ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધી.

હોડ' દેલુસીના વખતમાં પેટેલવેહેલી હોડાની સડક હિંદુસ્તાનમાં પાંધવામાં આવી અને તારના સંધિસા પણ જવા લાગ્યા. વળી એના વખતમાં સડકો, પુલો, ખસકો, વગેરે ખીજ મોટી સરકારી ધમારતો પાંધવાની શરૂઆત થઇ અને નાણાની મોટી રકમો શેકાઇ. આઠ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનનો રાજ્ય કારભાર ચલાવી હોડ' દેલુસી ૧૮૫૬ માં ઈંગ્લંડ ગયો.]

પંજાબનો પેટેલો વિચલ (૧૮૪૫-૧૮૪૬).

[૧૮૩૯ માં પંજાબનો ખજવાન રાજ રંજતસીંગ મરણ પામ્યો, અને ત્યાર પછી તેનાં રાજ્યમાં ઘણા ગેરખંડોખસ્ત ચાલ્યો, અને રાજ્ય મધ્યન વગેરેના ઝુલો થયાં, ૧૮૪૫ માં રંજતસીંગનો નાનો છોકરો ધુલીપસીંગ ગાદીપર હતો તે વખતે ખજવાન સીખ ફોજ લડાઇ કરવાને ઘણી આતુર હતી; તેથી માંહેમાંહે સરદારોમાં લડાઇ હોરી એવી ધાસ્તીથી ભાહોરની રાજ્ય સભાએ અંગ્રેજોના ઝુલક ઉપર ચઢાઇ કરીને ફોજનું ધ્યાન રોકવાને કાયદાકારક વિચાર્યું. સીખ દરબારનો આવો મામલો જોઇને સર હેનરી હાર્ડિન્ગે પંજાબની સરહદ ઉપર એક મોટી ફોજ એકઠી કરી રાખી હતી, અને સીખ લોકો જેવા સતલજ નદી હેતરી આ પાર આવ્યા કે તરત ગવર્નર જનરલે લડાઇ જાહેર કરી (૧૮૪૫).

સેનાધિપતિ સર હુગોફે સીખ લોકોની ૩૦૦૦૦ માણસની ફોજને ધુડકીની લડાઇમાં હરાવી (૧૮૪૫). ધુડકીની લડાઇ પછી ગવર્નર જનરલ પોતે અંગ્રેજ ફોજને આવી મળ્યો, અને પોતાના મોટા ઓફિસની દરકાર રાજ્યા વગર સર હુગોફના હાથ હેઠળ ઉપ સેનાધિપતિની પદવી ધારણ કરી લડવામાં સામેલ થયો. સીખ લોકોની એક મોટી ફોજ ધુડકી અને કોશિજોરની વચ્ચે કોશિજસર આગળ પડી હતી, તે ઉપર સર હુગોફે હુમલો કર્યો, અને તે ફોજને હરાવી ગ્રાફે તેમની ૭૦ તોપો લઇ લીધી (૧૮૪૫). ત્યાર પછી ૧૮૪૬ ના જનરલ વારી મહીનામાં સીખ સરદાર ચલ્લાખસીંગે ખદીવાલ આગળ સર હેરી સ્મિથને

હરાબો; પણ સ્થિતિને લશકરની મદદ આવી મળવાથી તે સીખ ફોજ ઉપર ધર્યો અને આલીવાલ આગળ તેણે સીખ ફોજને હરાવી. સર હુગોફે ત્યાર પછી સર હેરી સ્થિતિ સાથે મળી જઈને સોશ્રાઓન આગળ પાછા સીખ લોકોને હરાવ્યા (૧૮૪૬). સીખલોકો તાબે થયા અને સર હુગોફે લાહોર સર કરી સીખ સરદારોને સંધી કરવાની ફરજ પાડી અને વિગ્રહનો અંત આણ્યો.

પંજાબનો ખીજો વિગ્રહ (૧૮૪૮-૧૮૪૯)

૧૮૪૮ માં મુલતાનના હાકેમ મુજરાજની જગાએ લાહોરની સરકારે ખાન સીંગને નીમ્યો, અને તે ખાનસીંગ સાથે બે અંગ્રેજ અમલદારો મીં. બેન્સ એન્થુ અને મીં. એન્દરસન મુલતાન ગયા. આ અમલદારોને મુજરાજની મસલતથી મારી નાખવામાં આવ્યા; અને મુજરાજે ખુનીઓને ઇનામ આપીને ખળવે ઉઠાવ્યો. પંજાબના ખીજા જાગમાં પણ સીખ લોકો અંગ્રેજો સામે ઉઠ્યા અને લડાઈ ઉઠી.

એડવર્ડસ નામના એક જુવાન લશકરી અમલદાર મુલતાનની પડોસમાં હતો, તેણે કીનરો અને સદુસામ આગળ બળવાખોરોને હરાવ્યા, અને મુજરાજને મુલતાનમાં જરાવાની ફરજ પાડી (૧૮૪૮). એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મહીનામાં જેનરલ વીશ અને મેજર એડવર્ડસે મુલતાનને ઘેરો ધાલ્યો. રોરસીંગ નામના એક સીખ સરદાર જે અંગ્રેજોની સાથે હતો, તે આ વખતે પોતાની ફોજ સહિત શત્રૂ જાણી ગયો, તેથી અંગ્રેજો જલદી મુલતાન લઈ શક્યા નહીં; પણ ૧૮૪૯ નાં જાનવારી મહીનામાં જેનરલ વીશે મુલતાન હલ્લો કરી લીધું, ને મુજરાજને કેદ પકડ્યો.

આખા પંજાબમાં સીખ લોકો ઉઠ્યા હતા તેથી સેનાધિપતિ લોર્ડ ગોફ જલદીથી એક લશકર ભેડું કરીને શત્રૂની સામે ગયો, અને રામનગર આગળ તેમને હરાવી પાછા હઠાવ્યા. ત્યાર પછી ચીલીઆનવાલા આગળ લોર્ડ ગોફ અને રોરસીંગ વચ્ચે બારે યુદ્ધ થયું (૧૮૪૯). આ લડાઈમાં જોકે સીખ લોકો હાર્યા, તેપણ અંગ્રેજ અમલદારો અને સીપાઈઓ એટલા તો માર્યા ગયા, કે હિંદુસ્તાન

નમાં અને ઇંગ્લંડમાં પોકાર થઈ રહ્યો. સર્વ લોર્ડ ગોફને ઠપકો આપવા લાગ્યા, અને ઇંગ્લંડથી લોર્ડ ગોફની જગ્યાએ સર ચાર્લ્સ નેપીઅરને સેનાધિપતિ નીમીને મોકલ્યો. પણ સર ચાર્લ્સ નેપીઅર આવી પુગે તેની અગાઉ લોર્ડ ગોફે યુજ્જ્વલતી લડાઈમાં સીપ ફોજનો ધાન વાલ્યો, અને તેમને હથીઆર છાડી દેવાની ફરજ પાડી (૧૮૪૬). સઘળે ઠંકાણે હવે સીપ લોકો તાપે થયા અને ૧૮૪૯ ના માર્ચ મહીનામાં લોર્ડ દેલહુસીએ પંજાબ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો, અને ધુલીપસીંગને પેનશન ખાંધી આપ્યું.

પ્રકરણ ૧૭ મું

૧૫. લોર્ડ કેનીંગ-૧૮૫૬-૧૮૬૨.

લોર્ડ કેનીંગ લોર્ડ દેલહુસી પછી ૧૮૫૬ માં હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ થયો. એ હિંદુસ્તાનમાં આઠ્યા પછી થોડા વખતમાં પંગાલના દેશી સીપાઈઓએ ખળવો ઉઠાવ્યો, અને આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘણા અંગ્રેજ અને તેમનાં કુટુંબોને ધાટકી રીતે મારી નાખ્યાં (૧૮૫૭). દીલ્હી, લકનો, અને કાનપોરમાં અંગ્રેજ અને ખળવાખોરો વચ્ચે ભારે લડાઈઓ થઈ, અને આખરે અંગ્રેજે કાંચા, અને ખળવાનું જોર ૧૮૫૮ માં નરમ પડ્યું; પણ ૧૮૫૯ સુધી હિંદુસ્તાનમાં પુરેપુરી શાંતિ થઈ નહીં. ખળવો નરમ પડ્યા પછી તરતજ ઇંગ્લંડની રાજ્ય સભાએ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની કનેથી લઈને રાણી વિક્ટોરિયાને સ્વાધીન કર્યું. ૧૮૫૮ ના નવેમ્બર મહીનાની પે-હલી તારીખે એ વિષેનું જાહેરનામું આપ્યા હિંદુસ્તાનમાં વાંચી સમજાવામાં આવ્યું, અને તે દીવસેથી ગવર્નર જનરલો ‘વાઈસરાય’ કેહેવાવા લાગ્યા. ખળવાના વખતમાં લોર્ડ કેનીંગે ઘણી દૃઢતા દેખાડી,

અને આવે વખતે પણ તે દેશીઓ તરફ અપક્ષપાત અને ધનસાક્ષી વરત્યો તેથી તે અંગ્રેજીમાં ઘણા અજખામણા થઈ પડ્યો. જે લોકોએ ખજવામાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો તે શિવાય ખાકી સઘળાને એણે મારી ખખશી, અને હિંદુસ્તાનમાં સમાધાની પાછી ફેલાવવાને ફતેહ પામ્યો. આ ભરો છુઓ ૧૮૬૨ માં ઇંગ્લંડ ગયો, અને તરતજ ત્યાં મરણ પામ્યો.

હિંદુસ્તાનમાં દેશી સીપાઇઓનો ખળવો-૧૮૫૭.

લોર્ડ દેલહુસીએ હિંદુસ્તાનના કેટલાક પ્રાંતો ખાલસા કર્યા હતા, તેથી હિં-
દુસ્તાનના દેશીઓના દીલ દુઃખી થયાં હતાં. વળી એ વખતે દેશીઓમાં તેમાં
મુખ્યત્વે કરીને ખંગાલાના દેશી સીપાઇઓમાં એવા ગપાટા ફેલાયા હતા, કે
અંગ્રેજ સરકારે સર્વને વટલાવવાની ઝેરીશ કરે છે. એવી ખુબ ફેલાઈ હતી
એવામાં ખંગાલાની રીજમીટાને નવી ખંડુકે આપવામાં આવી, જેના કાર્ટીજને
દાંતવડે ખાલવાની ગોઠવણ કરેલી હતી. કેટલાક મતલબીઆઓએ સીપાઇઓમાં
એવી ખોટી વાતો ફેલાવી કે દાંતવડે ખાલવાની જગાએ કાર્ટીજને ફુકકર અને
ગાયત્રી ચરખી ચોપડેલી છે. આથી કરીને હિંદુ અને મુસલમાન સીપાઇઓ ગભ-
રાટમાં પડ્યા, અને દુષ્ટ નાના સાહેબ અને ખોળ અંગ્રેજોપર નારાજ થયલા
રાજ અને સરદારોએ પોતાના માણસોની મારફતે આવી વાતો ફેલાવીને દેશી
સીપાઇઓના મન ફેરવી નાખ્યાં તેથી તેઓ ખળવો કરવાને તૈયાર થયા
(૧૮૫૭).

જેહાં મીરતની દેશી રીજમીટાએ ખળવો કર્યો, અને અમલદારો અને
ખોળ અંગ્રેજોને મારી નાખી અને તુરંગમાના કેદીઓને છાડી ખુપ્રિન શેરેરના
ભાગે ખાળી નાખ્યા (૧૦ મી મે ૧૮૫૭). ત્યાર પછી તેઓએ દીલ્હી તરફ કુચ
કરી. આ ખળવે ફેલાતાંજ વાયવ્ય પ્રાંત, અયોધ્યા, ખંગાલા, અને મધ્ય હિંદુ-
સ્તાનની દેશી રીજમીટાએ પણ ખળવો કર્યો અને અંગ્રેજોને મારી નાખીને

જાણાપરાઓએ દીલ્હી તિરફ કુચ કરી. પંજબના સર જન દોરેન્સની સખત રાજનીતિને લીધે સીપ દોડો અને ખીલ દેશી સીપાઇઓ પણ અંગ્રેજના પક્ષમાં રહ્યા; અને ખુબજ અને મદાસનાં દેશી સીપાઇઓ પણ અંગ્રેજ સરકારને વફાદાર રહ્યા.

કાનપુર, લકનો, અને દીલ્હી આગલ બળવાનું જોર થયું વધી ગયું. કાનપુરમાં જોનરલ બ્લીસરની સરદારી હેઠલ અંગ્રેજોએ ઘણી ખાહાફરીથી ખચાવ કર્યા પછી જ્યારે નાનાસાહેબે તેઓને ખાતરી આપી કે તેમને સહીસલામત જવા દીધામાં આવશે, ત્યારે તેઓ શરણ થયા; પણ આ દુષ્ટ નાનાએ પોતાનો વચન પાળ્યો નહીં, પણ નદીમાં અંગ્રેજોની ખોટા ઉપર ખેડ ખાનુશ્ચેથી ખંડુકનેા મારો ચલાવીને તેમનો નારા કર્યો, અને તેમનાં ખાપડો છાકરાંને ઘણી ઘાતકી રીતે મારી નાખ્યાં (૧૮૫૭). લકનોમાં સર હેનરી દોરેન્સની સરદારી હેઠલ અંગ્રેજોએ ઘણાં દુષ્ટો વેહીને ખાહાફરીથી ખચાવ કર્યો. સર હેનરી દોરેન્સ થોડા વખતમાં માર્યો ગયો, તોપણ અંગ્રેજોએ હિંમત છાડી નહીં. જોનરલ હેવલોક અને જોનરલ ઓગસ્ટ મુરાકેલીથી આ લકનોના નાના સશકરને આવી મળ્યા; પણ સર કોલીન કેમ્પબેલે મોટી ફેજ સાથે આવી બળવાખોરોને હરાવીને સઘળાઓનો છુટકારો કીધો, ત્યાંજથી અંગ્રેજોને લડવું પડ્યું (૧૮૫૭) દીલ્હીમાં આસપાસથી બળવાખોરોની ઘણી મોટી સંખ્યા ભેગી થઇ હતી તેથી દીલ્હા રોહરપર અંગ્રેજોએ ઘેરો ઘાલ્યો (૮ મી જુન ૧૮૫૭) કેટલાક મહિના સુધી અંગ્રેજો અને બળવાખોરો વચ્ચે લડાઇ ચાલ્યા કીધી, પણ અંગ્રેજો દીલ્હી સેવામાં જલદી ફાળ્યા નહીં. સરદારો લડવાથી અને મંદવાડથી એક પછી એક માર્યા ગયા, અને અંગ્રેજો સશકર ઘણી ખરાબ હાલતમાં આવી પડ્યું. એ વખતે પંજબના કમીશનર સર જન દોરેન્સે પંજબમાંથી જોનરલ નીકલસનની સાથે સશકર મોકલ્યું, જેની મદદથી અંગ્રેજો દીલ્હી લેવામાં કૃતેહ પામ્યા, જેકે લલ્લો કરતાં જોનરલ નીકલસન માર્યો ગયો (૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૭). દીલ્હીના ખાદશાહને દેશનીકાલ કરી રંજુનમાં રાખ્યો, અને તેના છાકરાઓને મારી નાખ્યા. દીલ્હી લીધા પછી, અને લકનોમાં અંગ્રેજોને છાડવ્યા પછી સર કોલીન કેમ્પબેલે હત્તર હિંદુસ્તાનમાં અને સર જુરોસે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં બળવા ખેસાડી

દીધા. તાંતીઆ ટેપી અને ખીજ બળવાઓરેને પકડીને મારી નાખવામાં આવ્યા
પણ નાનાસાહેબ અંગ્રેજોને હાથ આવ્યો નહીં.]

૧૬. લોર્ડ એલજન (૧૮૬૨—૧૮૬૩).

લોર્ડ કેનીંગની જગાએ લોર્ડ એલજન ૧૮૬૨ માં ગવર્નર જેનરલ થયો. એના વખતમાં વાઈસરાયની કાયદા પાંધનારી કાઉન્સીલમાં પે-રેલ વેડેલા દેશી મહસ્યોને દાખલ કર્યા. લોર્ડ એલજન ૧૮૬૩ માં માંદો પડ્યો અને હિંદુસ્તાનમાંજ મરણ પામ્યો.

૧૭. સર જોન લોરન્સ (૧૮૬૪—૧૮૬૯).

બળવાની વખતે પંજાબને શાંત રાખીને હિંદુસ્તાનને ખચાવનાર સર જોન લોરન્સ લોર્ડ એલજન પછી ગવર્નર જેનરલ થયો. એના વખતમાં ભૂતાનના રાજ્ય જોડે અંગ્રેજોને લડવું પડ્યું (૧૮૬૪). ઓરિસામાં ૧૮૬૬ માં ભયંકર દુકાળ પડીને લોકોનો નાશ થયેલ. મુંબઈમાં રૂના ભાવ ખુબ ચઢી ગયાથી નાણા પુષ્કળ આવ્યાં, અને સંખ્યાબંધ કંપનીઓ ની-કળીને શેરના સટા ચાલ્યા. આ સટાને લીધે ૧૮૬૫ માં મુંબઈના હબ્બરે લોકો પાચમાલ થઈ ગયાં. સર જોન લોરન્સના અમલમાં અફઘાનીસ્તાનના રાજા હોસ્ત મહમદના મરણથી તેના છોકરા માહોમાહે લડ્યા, અને તેનો એક છોકરો શેરઅલી ગાદી મેળવવામાં ફતેહ પામ્યો, જેને સર જોન લોરન્સે કાબુલના અમીર તરીકે કબુલ રાખ્યો. સર જોન લોરન્સ ૧૮૬૯ માં ઇંગ્લંડ ગયો, જ્યાં તેને ઉમરાવ ખનાવવામાં આવ્યો. લોર્ડ લોરન્સ ૧૮૭૯ માં મરણ પામ્યો.

૧૮. લોર્ડ મેથો (૧૮૬૯—૧૮૭૨.)

સર જોન લોરન્સ પછી લોર્ડ મેથો ૧૮૬૯ માં હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જેનરલ થયો. એણે અફઘાનીસ્તાનના અમીર શેરઅલીને

હિંદુસ્તાનમાં આવવાનું ઇજન કર્યું અને અમ્બાલામાં એક દરબાર ભરીને અમીરને માન આપ્યું, અને ખન્ને રાજ્યોની હોસ્તીમાં વધારો કર્યો. એના વખતમાં મહારાણી વિકતોરીઆનો ખીજો પુત્ર શાહજહાં આલદ્રેડ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, અને લોર્ડ મેયો તથા હિંદુસ્તાનના રાજાઓએ તેની સારી રીતે મેમાનદારી કરી. એના અમલમાં રાજ્ય કારભારમાં ઘણા સુધારા થયા, અને રેલવે તથા સરકારી ઇમારતો પાંધવાનું કામ પુર નેરમાં ચાલ્યું. ૧૮૭૨ માં આન્ડામન પેટમાં લોર્ડ મેયો કેદીઓની હાલત જોવા ગયો, ત્યાં એક દુષ્ટ અશ્વધાન કેદીએ આ ભલા વાઇસરાયનું પુન કર્યું.

૧૯ લોર્ડ નોર્થ બ્રુક (૧૮૭૨—૧૮૭૬).

લોર્ડ મેયો પછી લોર્ડ નોર્થબ્રુક ૧૮૭૨ માં ગવર્નર જનરલ થયો. એના અમલમાં વડોદરાના ગાયકવાડ હપર અંગ્રેજ રૈસીડેન્ટને ઝેર દેવાની કોશિશ કરવાનું તોડોમત સાબીત થયાથી તેને ગાદીએથી હટાડી મુકી, તેના કુટુંબના એક નાના છોકરાને વડોદરાની ગાદી આપી (૧૮૭૨). વળી એના વખતમાં મહારાણીનો વડો પુત્ર પ્રીન્સ ઓફ-વેલ્સ હિંદુસ્તાનના પ્રવાસે આવ્યો, જેને દેશીઓએ અને દેશી રાજાઓએ માન આપી અને સારી રીતે મેમાનદારી કરીને ખ્રિષ્ટિય રાજ તરફથી પોતાની વફાદારી જાહેર કરી. ૧૮૭૬ માં લોર્ડ નોર્થબ્રુક રાજનામું આપી ઇંગ્લેન્ડ ગયો.

૨૦ લોર્ડ લીટન (૧૮૭૬—૧૮૮૦).

લોર્ડ નોર્થબ્રુક પછી લોર્ડ લીટન હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ થયો. ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરી મહીનાની પહેલી તારીખે લોર્ડ લીટને દિલ્લીમાં એક મોટી દખ્ખા ભરેલી દરબાર ભરીને રાણી વિક્ટોરિયા-

આને હિંદના મહારાણી તરીકે જાહેર કર્યાં. એના વખતમાં દખણમાં બારે હુકાબ પડ્યો, અને જો કે સરકારે બારે ખરચ કરીને જીએ મરતાં માણસોને અનાજ પોષિત્ય તો કરવાને તજવીજ કરી તોપણ લખો માણસો અનાજ વગર મરણ પામ્યાં.

આફઘાનીસ્તાનના અમીર શેરઅલીએ રશીઅન એલચીને કાણુલમાં આવકાર લીધો અને અંગ્રેજ એલચીને પાછો વાળ્યો તેથી ૧૮૭૮ માં લોર્ડ લીટને ખીજે અફઘાન વિગ્રહ આરંભ્યો, અને આફઘાનીસ્તાનમાં ખેખર, કુરમ, અને બોલન ધાટોને રસ્તે ત્રણ ફોજો મોકલી. શેરઅલી કાણુલ છોડી તુર્કિસ્તાનમાં નાઠો, અને ત્યાં મરણ પામ્યો; અને અંગ્રેજોએ તેના વડા હોકરા યાકુબખાનને ગાડીએ ખેસાડીને અંગ્રેજ વકીલને તેની દરખાસ્તમાં રાખ્યો, અને અંગ્રેજો રાજ્યની હદ અફઘાન ધાટો સુધી લંખાવી (૧૮૭૯). થોડા વખતમાં અફઘાનોએ ખંડ કરીને અંગ્રેજ વકીલ સર હુષ કાવાગનારી અને તેના રસાલાના માણસોને કાપી નાખ્યાં, જેથી પાછી લડાઈ લાગી. યાકુબખાને ગાદીનો ત્યાગ કર્યો, અને તેને હિંદુસ્તાન લાવી રાખ્યો. સર હોનાલ્ડ સ્ટુઅર્ટ અને ફ્રેડરિક રોબર્ટ્સની સરદારી હેઠલ અંગ્રેજોએ અફઘાનોને હરાવી નરમ પાડ્યા, જો કે માઈલ-ડની લડાઈમાં શેરઅલીના નાના છોકરા અયુબખાને મુખબના લશ્કરને હરાવ્યું (૧૮૮૦) આ વિગ્રહનો અંત આવે તેની અગાઉ લોર્ડ લીટને ૧૮૮૦ માં ઇંગ્લંડ ગયો.

૨૧ લોર્ડ રીપન (૧૮૮૦-૧૮૮૪).

લોર્ડ રીપન ૧૮૮૦ માં લોર્ડ લીટને પછી હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ થયો. એણે ૧૮૮૧ માં અખદરશહેરમાનખાનને કાણુલનો અમીર કરીને અફઘાન વિગ્રહનો અંત આણ્યો. લડાઈ ખંધ પડ્યા પછી લોર્ડ

રીપને દેશના અંદરના રાજ્ય કારભારને સુધારવાને ધ્યાન સમાડ્યું. લોર્ડ લીટને દેશી વર્તમાન પત્રો ઉપર કાયદો કાઢી જે જાણતા નાખ્યો હતો, તે લોર્ડ રીપને ૧૮૮૨ માં કાઢી નાખ્યો. વળી એણે દેશના વહીવટમાં દેશીઓને ભાગ આપવાને માટે સ્થાનીક સ્વરાજ્યની યોજના ૧૮૮૨ માં ખહાર પાડી, જેથી દેશીઓનો એણે ઘણો આહા મેળવ્યો. વળી કેળવણીની ખાખદમાં પુરતી તપાસ કરવાને એણે એક કમીશન નીમ્યું, અને ગરીબ લોકોમાં મુળ કેળવણીનો વધારો ફેલાવો કરવાની ગોઠવણ કરી. આ બંને સુધો ૧૮૮૪ માં ઇંગ્લંડ ગયો તે વખતે આખા હિંદુસ્તાનમાં દેશીઓએ એને ઘણું માન આપ્યું.

૨૨. લોર્ડ ડક્રીન (૧૮૮૪—૧૮૮૮).

લોર્ડ રીપન પછી લોર્ડ ડક્રીન ૧૮૮૪ માં હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ થયો. એના વખતમાં ખ્રીષ્ટી લોકો સાથેનો ત્રીજો વિગ્રહ થયો. ખ્રીષ્ટ દેશનો રાજા થીખા લોકોપર ઘણો જુલમ પાડતો હતો તે ખુલાસે લોર્ડ ડક્રીને તેની સામે લડાઈ ઉઠાવી, અને તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકીને ખ્રીષ્ટદેશ અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. હિંદુસ્તાનની સરકારને આ લડાઈમાં અને રશીઅન લોકોને હિંદુસ્તાનમાં આવતા અટકાવવાને સરહદ મજબૂત કરવામાં ઘણો ખર્ચ થયો, તેથી લોર્ડ ડક્રીનને હિંદુસ્તાનમાં પાછો ઇન્કમટેક્સ (એટલે આવક ઉપર કર) નાખવાની ફરજ પડી. ૧૮૮૮ માં લોર્ડ ડક્રીન ઇંગ્લંડ ગયો, અને લોર્ડ લેન્સડાઉન ગવર્નર જનરલ થયો.

હરતખંડમાં મુસલમાન, મરેઠી તથા અંગ્રેજી

અમલમાં થયેલી લડાઈઓ:—

વરસ.	લડાઈના	કોની વચ્ચે થઈ અને કોણ હાર્યો.
ઈ. સ. પૂર્વે.	નામ	
૩૨૭	જેલમની લડાઈ.	સીકંદર તથા પોરસ રાબની વચ્ચે. પોરસ હાર્યો.
ઈસવી સન.		
૧૦૨૪	સોમનાથની લડાઈ.	મહમૂદ ગઝનવીએ ગુજરાતના રાબ ભીમને હરાવ્યો.
૧૧૮૧	થાનેશ્વરની પેહેલી લડાઈ.	મહમૂદ ઘોરી અને પૃથુરાજ વચ્ચે. મહમૂદ હાર્યો.
૧૧૮૩	થાનેશ્વરની બીજી લડાઈ.	મહમૂદ ઘોરી તથા પૃથુરાજ વચ્ચે. પૃથુરાજ હાર્યો.
૧૫૨૮	પાનીપતની પેહેલી લડાઈ.	આખર તથા ઇબ્રાહીમ લોદી વચ્ચે. ઇબ્રાહીમ હાર્યો.
૧૫૨૭	ફતેપુર સીકરીની લડાઈ.	આખર તથા મેવાડના રાણા સંગ વચ્ચે. સંગની હાર થઈ.
૧૫૪૦	કનોજની લડાઈ.	હુમાયુની તથા શેરખાંની વચ્ચે. હુમાયુનો પરાજય થયો.
૧૫૫૮	પાનીપતની બીજી લડાઈ.	હેમુ તથા ષેરખાંની વચ્ચે. હેમુ હાર્યો.
૧૬૫૭	કાશીની લડાઈ.	દારા અને સુબ વચ્ચે. સુબની હાર થઈ.
૧૬૫૭	ઉજ્જયિની લડાઈ.	મુરાદ અને ઝોરંગજેએ જસવતસોધને હરાવ્યો.
૧૬૫૭	આગ્રાની પેહેલી લડાઈ.	ઝોરંગજેએ દારાને હરાવ્યો.
૧૭૧૩	આગ્રાની બીજી લડાઈ.	જહાંગીરશાહ તથા ફરૂખશિયર વચ્ચે. જહાંગીરશાહની હાર થઈ.

૧૭૨૦ શાહાપૂત્રની લડાઈ.

૧૭૩૪ ડભોઈની લડાઈ.

૧૭૩૬ ભોખલની લડાઈ.

૧૭૩૮ કર્નોલની લડાઈ.

૧૭૪૦ અંજીરની પેહેલી લડાઈ.

૧૭૪૮ સરહિંદની લડાઈ.

૧૭૪૯ અંજીરની બીજી લડાઈ.

૧૭૫૧ આરનીની લડાઈ.

૧૭૫૭ પ્લેરીની લડાઈ.

૧૭૬૦ વોંદિવોશની લડાઈ.

૧૭૬૦ ઉડગીરની લડાઈ.

૧૭૬૧ પાનીપતની ત્રીજી લડાઈ.

૧૭૬૨ પટણાની લડાઈ.

૧૭૬૩ ઘેર્યાની લડાઈ.

૧૭૬૪ બકસરની લડાઈ.

૧૭૬૪ કાલ્પીની લડાઈ.

૭૬૭ ત્રિનોભાલીની લડાઈ.

ઐયદ અબદલા તથા નીબમની વચ્ચે. ઐયદની હાર થઈ.

ખાજરાવ પેશ્વા તથા ત્રીખકરાવ ડાભાડેની વચ્ચે. ડાભાડે હાર્યો.

ખાજરાવ પેહેલા અને નીબમ વચ્ચે. નીબમ હાર્યો.

એ લડાઈમાં મુગલાઈ ફોજને નાદીરશાહે હરાવી.

મરૈકા તથા નવાખ દોસ્ત અલીની વચ્ચે. નવાખ રણુમાં ધડ્યો.

એમાં મોગલોએ અહમદશાહ અબદલીને હરાવ્યો.

દુપ્લે, મુજફરજંગ અને ચંદા સાહેબે અનવારુદ્દીનને હરાવ્યો.

કલાઈવે રાબ સાહેબને હરાવ્યો.

કલાઈવે સિરાજ-ઉદ-દલાને હરાવ્યો.

કર્નલ કુટે લાલી અને જુહીને હરાવ્યા.

સદાશીવરાવ ભાઉ તથા નીબમ સલાખત જંગ વચ્ચે. નીબમ હાર્યો.

અહમદશાહ તથા સદાશીવરાવ ભાઉની વચ્ચે. મરૈકા હાર્યો.

અંગ્રેજે શાહઆલમને હરાવ્યો.

અંગ્રેજે મીરકાસીમને ઘણી મુશ્કેલીથી હરાવ્યો.

મેજર મનરોએ સુબ દલાને હરાવ્યો.

જેનરલ કરનાકે સુબ દલાને તથા મરૈકાને હરાવ્યા.

કર્નલ સ્મિથે નિઝામ તથા હૈદરને હરાવ્યા.

વરસ. લાડાઈનાં નામ.
 ૧૭૬૭ ચંગમાની લડાઈ.
 ૧૭૭૦ ચેરકુલીની લડાઈ.
 ૧૭૭૫ આરામની લડાઈ.
 ૧૭૮૦ પોલીસોરની લડાઈ.
 ૧૭૮૧ પોર્તોનોવોની લડાઈ.
 ૧૭૮૧ પોલીસોરની બીજી લ.
 ૧૭૮૧ શોલીંગરની લડાઈ.
 ૧૭૮૧ ઝોરિકેરાની લડાઈ.
 ૧૭૮૨ અજમેરની લડાઈ.
 ૧૭૮૫ કુર્દલાની લડાઈ.
 ૧૭૮૯ સદાસીરની લડાઈ
 ૧૭૮૯ માલવેલીની લડાઈ
 ૧૭૮૯ શ્રીરંગપટણની લડાઈ.
 ૧૮૦૧ યુજ્ઞાની લડાઈ.
 ૧૮૦૩ ઝોસેનો લડાઈ.
 ૧૮૦૩ લાસ્વાયીની લડાઈ.

ડોની વચ્ચે થઈ અન્નેડોણુ હાંચો.
 કર્નલ સ્મિથે હૈદરને હરાવ્યો.
 માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદરને હરાવ્યો.
 કર્નલ કીર્તીંગે મરેકાને હરાવ્યા.
 હૈદરે કર્નલ બેલીને હરાવી કેદ પકડ્યો.
 કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
 કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
 કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
 લોર્ડ કોર્નવાલીસે ટીપુને હરાવ્યો.
 સિંધીઆએ હોલકરને હરાવ્યો.
 મરેકા તથા નિબમની વચ્ચે નિબમનો પરાજય થયો.
 જેનરલ સ્લુઅર્ટ ટીપુને હરાવ્યો.
 જેનરલ હેરિસે ટીપુને હરાવ્યો.
 ઇંગ્લેન્ડ સાથે લડતાં ટીપુ હાંચો ને માર્યો ગયો.
 ઝેમા જસવંતરાવ હોલકરે પેશ્વા તથા સિંધિયાને હરાવ્યા.
 જેનરલ વેલેસ્લીએ દોલતરાવ સીંધ્યા તથા રઘુજી ભોંસ્લેને હરાવ્યા.
 લોકે સિંધીઆને હરાવ્યો.

- ૧૮૦૩ દીલ્હીની સડાઈ. એમાં જેનરલ લેકે સિંધ્યાને હરાવ્યો.
 ૧૮૦૩ આગ્રાની સડાઈ. લેકે મરેશને હરાવ્યા.
 ૧૮૦૩ આરગામની સડાઈ. જેનરલ વેલેસલીએ મરેશને હરાવ્યા.
 ૧૮૦૪ દીગગઢની સડાઈ. ફ્રેન્ચ તથા મોન્સને જસવંતરાવ હોલ્કરને હરાવ્યો.
 ૧૮૦૪ ફરકાખાદની સડાઈ. લોર્ડ લેકે હોલકરને હરાવ્યો.
 ૧૮૧૬ મકવાનપુરની સડાઈ. આકતરડોનીએ ગુરખાઓને હરાવ્યા.
 ૧૮૧૭ ખડકીની સડાઈ. એમાં અંગ્રેજે પેશ્વા ખાજરાવ ખીબ્તને હરાવ્યો.
 ૧૮૧૭ સીતાજીલ્હીની સડાઈ. હંગ્રેજે આપા સાહેબને હરાવ્યો.
 ૧૮૧૭ મહિદપુરની સડાઈ. હિસ્લોપ તથા માલકમે હોલકરને હરાવ્યો.
 ૧૮૧૮ કોરેગામની સડાઈ. હંગ્રેજે પેશ્વાને હરાવ્યો.
 ૧૮૧૮ આશટેની સડાઈ. હંગ્રેજે ગોખડેને હરાવ્યો.
 ૧૮૨૫ પ્રેમની સડાઈ. કેમ્પબેલે બ્રહ્મીફોજને હરાવી.
 ૧૮૨૬ પાધાનની સડાઈ. કેમ્પબેલે બ્રહ્મીફોજને હરાવી.
 ૧૮૪૦ પરવાનની સડાઈ. જેનરલ સેલે દોસ્તમહમદને હરાવ્યો.
 ૧૮૪૩ મીયાનીની સડાઈ. સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે સિંધના અમીરને હરાવ્યા.
 ૧૮૪૩ હુદ્રાખાદની સડાઈ. સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે સિંધના અમીરને હરાવ્યા.
 ૧૮૪૩ મહારાજપુરની સડાઈ. સર જુ ગોફે મરેશને હરાવ્યા.

વરસ.	લગણનાં નામ	કોની વચ્ચે થઈ અને કોણુ હાથે.
૧૮૪૩	પનીઆરની લગણ.	જેનરલ ઝેઝે મરેશને હરાવ્યા.
૧૮૪૫	મુદ્દીની લગણ.	ગોકે શીખ લોકોને હરાવ્યા.
૧૮૪૫	ફિરોજશરની લગણ.	ગોકે શીખને હરાવ્યા.
૧૮૪૬	ખટીવાલની લગણ.	શીખફોળે હુદી સ્મીથને હરાવ્યા.
૧૮૪૬	અલીવાલની લગણ.	સર હુદી સ્મિથે શીખને હરાવ્યા.
૧૮૪૬	સોપ્રાઓનની લગણ.	સર હુ ગોકે શીખને હરાવ્યા.
૧૮૪૮	કીનેચીની લગણ.	ઝેડવરડસે મુળરાજને હરાવ્યા.
૧૮૪૮	ઝુદુસામની લગણ.	ઝેડવરડસે મુળરાજને હરાવ્યા.
૧૮૪૮	રામનગરની લગણ.	ગોકે શીખ લોકોને હરાવ્યા.
૧૮૪૮	ચીલીઆનવાલાની લગણ.	ગોકે શીખ લોકોને હરાવ્યા.
૧૮૪૮	ગુજરાતની લગણ.	ગોકે શીખ લોકોને હરાવ્યા.
૧૮૫૭	દીલ્લીની લગણ.	જેનરલ નીકલસને ખજવા ખારોને હરાવ્યા.

